

O M K O L N I N G

i

V Ä S T R A V Ä R M L A N D

av

N I L S K E Y L A N D

TRYCKT HOS

N O R D I S K R O T O G R A V Y R

S t o c k h o l m

1 9 2 3

Allt återgivande vare sig av text eller bilder i
detta arbete utan angivande av källan är förbjudet!

Arbetet erhålles genom rekvisition från tryckeriet,
Nordisk Rotogravyr, G:la Brogatan 34, Stockholm.

O M K O L N I N G

RÄTTELSE R ATT IAKTTAGA FÖRE LÄSNINGEN:

Å sid 10, rad 5 nedifrån har notens nummer, 2 bortfallit.

» 35, » 8 uppiifrån står *ända*, läs *ända*.

» 39, » 4 nedifrån står *där*, läs *därpå*.

» 44, » 6 uppiifrån står *själva*, läs *själv*.

» 51, i figurunderskriften står *som å fig. 58*, läs *som å fig. 63*.

» 57, rad 9 uppiifrån står *enkäppar*, läs *grankäppar*.

I registret sid. 59, spalt 1, rad 1 uppiifrån står *11*, läs *12*.

» » 59, » 1, » 14 » » *11*, » *12*.

» » 59, » 1, » 25 » » *liggmilan*, läs *milan*.

» » 59, » 2, » 19 » » *5*, *20*, läs *20*.

» » 60, » 1, » 30 » » *7*, läs *8*.

» » 61, » 2, » 14 » » *51*, läs *52*.

F Ö R O R D

LÄNGRE tillbaka förekom hos allmogen inom västra Värmland betydligt mera kolning än nu för tiden. En mila, stundom två milor, om året brukade bonden kola, för så vitt hans virkestillgångar det tilläto. För honom var kolningen en viktig inkomstkälla, ja, det så gott som enda medlet att ur skogen utvinna något av dess värde. Till att sälja träden på rot, som nu så ofta sker, erbjöd sig i regeln då intet tillfälle. Goda avsättningsmöjligheter saknades ej, ty i nästan varje socken med vattenfall fanns ett eller flera järnbruk. Sådana började anläggas i slutet av 1600-talet (1690). Under nästa århundrade och till omkring mitten av 1800-talet blev bruksrörelsen livligare, brukens antal växte oupphörligt, allt till kolningens fromma. Bomstringen varade till fram på 1870-talet, då en ekonomisk omvälvning medförde, att bruksrörelsen, varav kolningen så länge varit beroende, måste helt nedläggas inom orten. För vidsträckta områden av västra Värmland, då liksom ännu vanlottat på kommunikationer, betydde detta också kolningens nedläggande. Utförselvägarna blevo nu för långa och besvärliga, utom för de jordägare, som bodde och hade sina skogar ej allt för långt från den nyanlagda stambanan eller från någon båtled.

Sedan nämnda tid har det hört och hör till ordningen, att var och en, som har kol att sälja, levererar dem vid den järnvägsstation (resp. båtled), som ligger närmast till, vanligen f. v. b. Bärgslagen.

Kolningen omfattar i sin helhet en mängd detaljarbeten, vilka tillhoppa taga en rundlig tid och som delvis äro av den art, att de ej låta sig utföras i ett sammanhang. Bonden plägar därför allt efter tillfälle skjuta in dem mellan de till jordbruket hörande göromålen.

Många av dessa detaljer ligga ju på sätt och vis något på sidan om den egentliga kolningen och plägade förr av den anledningen förbigås eller åtminstone mycket flyktigt behandlas i de skrifter, som avsågo att meddela facklig undervisning i kolaryrket.¹ Dit hör så-

¹ Jfr t. ex. C. D. af Uhre klassiska "Handbok för kolare", Stockholm 1823.

dant som kolvedens huggning, torkning och hopkörning, kolbottens iordningställande, byggandet av koja och kollus, kolens utkörande, m. m. Allt detta äger ju i varje fall arbetshistoriskt intresse och har övervägande från den synpunkten här beskrivits. Självva kolningsmetoderna på denna trakt hava synts mig förete vissa lokala och ålderdomliga drag, värda att beaktas.¹

Mina anteckningar gälla uteslutande allmogens kolning och i stort sett den tid, som låg före bolagskolningens intåg i slutet av 1800-talet. Blott i en och annan punkt, såsom i fråga om olika kolkojtyper, har jag tagit hänsyn till den allra senaste "utvecklingen" inom orten.

"Livet vid milan", överallt ju tämligen likartat, har jag ägnat något uppmärksamhet för fullständighetens och sammanhangets skull. Bildmaterialet, såväl teckningar som fotografier, är, utom i några fall², utfört av författaren och är företrädesvis hämtat från Mangskog socken med omnejd.

Stockholm i oktober 1923.

Nils Keyland.

¹ Förteckning över facklitteratur finnes meddelad i Hilding Bergströms och Gösta Wesslens vetenskapliga arbete "Om träkolning", Göteborg 1922, samt i Hilding Bergströms "Handbok för kolare", Stockholm 1922. Dessa i sitt slag utmärkta publikationer innehålla *allmänna* redogörelser för kolningsarbetet i dess olika faser och grenar och äga genom sina många illustrationer en kulturell anstrykning.

² Fig. 15, 20 foto Axel Aurelius, fig. 16, 17, 53, 67, 68 foto Nils Bergström, fig. 41, 42, 54, 66, 69 ur Sv. Turistföreningens saml. Fig. 14 är lånad från ett vykort, foto C. P.

KOLVEDSHUGGNING bedrives på denna ort under alla årstider, dock måhända mest under senvintern och tidiga våren.¹ När ej lejd arbetskraft anlitas, utan man hugger veden själv, är det vanligt att sticka in med litet kolvedshuggning då och då mellan andtiderna när tillfälle gives. Arbetet tillgår på följande sätt. Man fäller träd, kvistar och avhugger dem i längder, så kallade *kolvedskubbar*.² När ett tillräckligt antal kubbar tillagats, staplar man, för torknings skull, upp dem i *res* av den form som visas i fig. 1. Kubbarna läggas i vinkel mot varandra med rotändarna i kors, toppändarna vilande på marken.

När ett *res* upplagts, tager man med en märkt käpp dess höjdmått på sidan där träna korsa varandra. Förr i tiden mätte man resen två alnar höga, men i senare tid har det blivit vanligt att öka till en kvarts aln på höjden. Det gamla måttet har dock bibehållits vid sidan av det nya, så att man nu skiljer mellan *tvåalnarsres*³ (= åttakvartsres) och *niokvartsres*, vilka senare betinga något högre hugglön.

När lejd arbetskraft användes, utgjorde betalningen för *res* under 1870-talet och fram till världskriget från 7 till 15 öre allt efter kolpriserna och skogens beskaffenhet. För huggning av risig och kortväxt skog, som är mer hårdarbetad, betingas ofta något högre ersättning. 25 *res* pr dag anses som ett gott resultat, och det bör en stark huggare hinna med, i fall skogen är av någorlunda fin beskaffenhet, dagen ej för kort, snön ej för djup och hindrande. Äro ej dessa villkor för handen, tör dagsresultatet bli klenst nog, måhända 10 *res* i stället för 25. Själv har jag som gosse försökt mig på förtjänsthuggning under ogynnsamma förhållanden och på en tid, då betalningen utgick med 7 öre för niokvartsres. Maximum blev, om jag ej missminner mig, 12 *res* om dagen, minimum 5. Jag var då 13 år gammal.

¹ Ved, huggen under savningstiden om våren, säges torka fortare än annan.

² = kylvöskubbar.

³ = tvåarnersres.

Fig. 1. KOLVEDSRES. MANGSKOG.

Under sitt arbete i skogen medför huggaren alltid en mätkäpp, s. k. *mal*, varmed han som nämnt avmäter kolveden. På samma käpp finnes ett skuret tvärmärke, vars avstånd från rotänden anger resets höjd. Alla de kolvedskubbar, som äro avsedda att ingå i samma mila, måste vara lika långa. Eljes lämpas kolvedslängden efter milans tilltänkta storlek enligt regeln: ju mindre mila, ju kortare ved. Variationer mellan 4—5 alnar förekomma. Den allmännast förekommande längden är $4\frac{1}{2}$ à $4\frac{3}{4}$ alnar.

Om ett kolvedsres vid uppläggnings riktas med sin spets upp-försbacke, växer det, som av fig. 2 framgår, snabbare i höjden än om det placeras i omvänd riktning. Kännedomen härom har nog frestat mången mindre samvets-grann person till fusk. Den, som hugger, för-tjänar givetvis på att lägga veden på förstnämnda sätt, medan den, som betalar hugglönen, får förlora i samma mån.

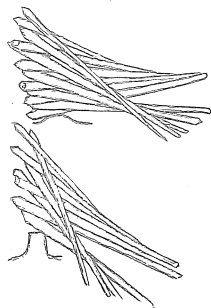

FIG. 2. RES AV LIKA HÖJD,
MEN AV OLIKA VIRKES-
MÄNGD.

Virkesmängden i ett res bestämmes i verklighe-ten ej bara av höjdmättet utan även i väsentlig mån av vedens grovlek. Ett res, uppbyggt av groft virke, innehåller självfallet mera än ett lika högt res av smala stammar. Vid betalning efter res brukar dock ingen skillnad göras med hänsyn

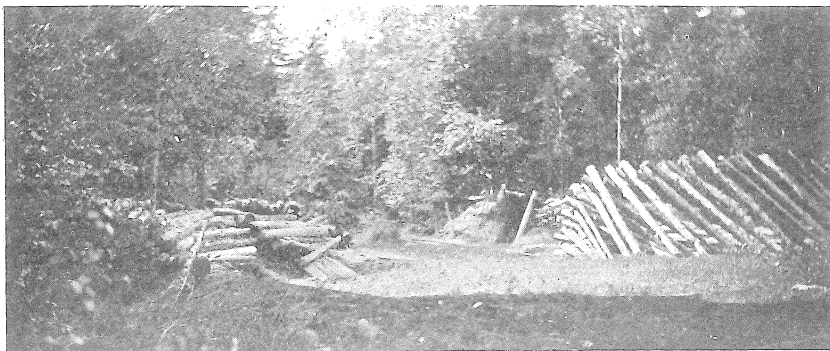

FIG. 3. GAMMAL GRÄSBEVÄXT KOLBOTTEN, AVSEDD ATT ÅTER TAGAS I BRUK FÖR KOLNING. MANGSKOG.

I bakgrunden en förfallen kolkoja. Ved framkörd, därav en del upplagd i »långres» för torkning.

härtill, vilket medför att huggning av småskog ställer sig väsentligt dyrare i anseende till den därmed erhållna virkesmängden.

Kolvedsresen få, för torknings skull, kvarstå på sin plats åtminstone över en sommar. Under tiden ser man sig vid tillfälle om efter ett lämpligt ställe att kola på, så framt i närheten icke finnes någon förut använd kolbotten, som kan tagas i besittning.

Platsen, där milan skall stå, bör vara möjligast fast och jämntorr. Finnes det, om också endast fläckvis, syra i botten, förorsakar den frätning bland kolen. Detta är väl allom bekant, men underjordisk fuktighet är ej så lätt bedömd, att man alltid undgår misstag i fråga om val av kolbottnar. Mången till dömes förträfflig kolningsplats har på grund av senare befunnen olämplighet måst övergivas redan efter det första försöket.

I regel utväljes en plats med jämn eller någorlunda jämn terräng. Där marken sluttar, schaktas jord undan, tills botten blir i det närmaste vågrät. En smula kullrighet eller lutning hos botten anses dock ej skada, emedan vattnet därigenom ju får lättare att bortrinna.¹ Några typiska bottenar visas i bilderna härneda.

Tillgång på närliggande vatten — en »kalkälla», en bäck, »ave» (mindre vattensamling) eller myrkant — är ett av huvudvillkoren för kolningens bedrivande.

Först bortrödjäs från platsen alla de buskar, stubbar och stenar, som där finnas. Jorden, uppluckrad med spett och hacka, skottas i

¹ Okänd för traktens kolare är den i kolningsslitteraturen stundom omtalade »värmlandsmilan» med starkt sluttande botten.

en vid krets runt omkring. Detta arbete måste vara undångjort, innan man kan företa någonting vidare.

Finnes som nämnt en förut begagnad och som god befunnen kolbotten, som ännu ej hunnit skogbeväxas, att tillgå, så är det ju så mycket bättre. Man slipper i det fallet helt undan det besvärliga nybrytningsarbetet. Det enda man har att göra är att undanskotta den stybb,¹ varav botten täckes. Fig 5. Denna lätthanterliga materia, rester från tidigare kolningar, utgöres av bränd jord, aska och krossade spillkol. Den ökas i mängd för varje ny kolning, och med tiden uppstår vanligen ett så stort överflöd därav, att en del kan användas för andra ändamål. Jfr fig. 5.²

Av olika skäl söker man sig följaktligen tillbaka till en av traktens gamla kolbottnar, om nu eljes vedens framforsling dit ej ställer sig för besvärlig och kostsam. Fig. 3—5.

Befinnes en gammal botten överdragen med en hård skorpa, s. k. *kåpe*, anses den vara god och lämplig att tagas i förnyat bruk.

En nyuppröjd kolbotten är, i motsats till varje äldre, fattig just på täckningsmaterial. För att hopbrunga den mängd jord, i nödfall torv, som behöves, nödgas man där ej sällan gräva utom det för milan avsedda området. Jfr fig. 14.

Veden forslas till botten vid såväl sommar- som vinterföre. På bar mark användas slädar med traskoningar³ eller också fyrehjuliga vagnar där den obanade terrängen ej är alltför oländig.

Den hopforslade torra veden lägges — i händelse man ej är färdig att ta itu med kolningen omedelbart — i travar, *bonker*, stock på stock vid sidan om kolbotten. Mindre torr ved brukar placeras i res av den långsträckt form, som visas i fig. 3, för att ytterligare torka.

Om veden vid framkörningen är tillräckligt torr, kan den omedelbart hoprättas till en mila. Stundom göres milan färdig — barras, stybbas och kolas — med samma. Stundom får hon stå någon tid, längre eller kortare, tills lämpligt tillfälle yppar sig att fortsätta arbetet.

De största och vackraste kolen erhåller man, enligt mina sagesmäns uppgifter, av gran med grova och lösa fibrer s. k. frôgran⁴ vuxen på hård och torr mark. Tall lämnar ett gott kolvirke, dock

¹ Stöbbe, fem. — Arbetet i fråga plägar kallas te sköt isér kûlbotten. — Stöbbningen = den i en krets utskottade stybben.

Kolstybb brukas stundom till golvfyllnad, stundom till täckning av källartak. Under våren brukar man strö stybb på snödrivor, som ligga i närheten husen eller på rågfälten, för att de skola smälta fort.

³ treannerstaksläer, treannerdräger.

⁴ frô = frädga.

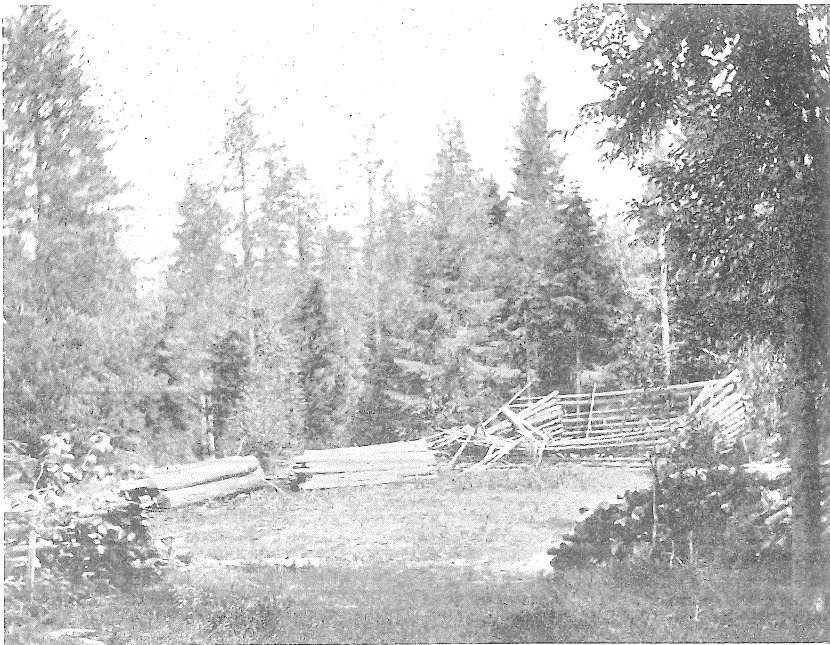

FIG. 4. GAMMAL KOLBOTTEN, AVSEDD ATT ÅTER TAGAS I BRUK. MANGSKOG.
I bakgrunden ett förfallet kolhus.

FIG. 5. BOTTEN MED MYCKET STYBB EFTER TIDIGARE KOLNINGAR. MANGSKOG.
En person ses skotta stybben åt sidan för beredande av plats till en ny mila. Runtom högar av
bränder, rester efter sista kolningen.

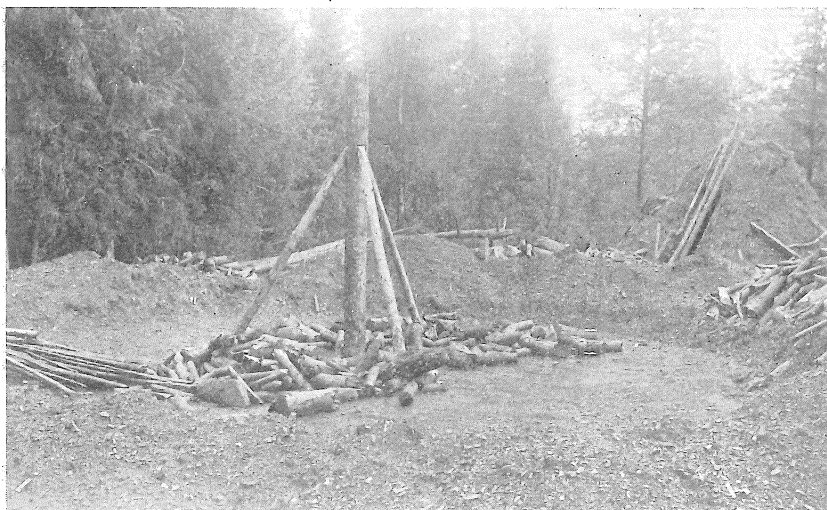

FIG. 6. UPPREST BOSTAKE. MANGSKOG.

De bränder som ligga närmast omkring bostaken hava av en tillfällighet kommit med.

ej jämförligt med gran av nämnda slag. Man skonar tallen gärna, för så vitt den är någorlunda kvistfri, och har felfri stambyggnad. När den är av sådan god beskaffenhet, brukar den få stå på tillväxt och utveckla sig till sågvirke. "Vitgran", vanlig på sumpig mark, är till konsistensen mera hård och nödvuxen än förutnämnda gransort. Den användes visserligen allmänt som milved, vartill den ej anses för god. Men kol av vitgran ha den egenskapen att falla sönder, varigenom en del mindre värdefullt boss uppkommer. Björk och al huggas mest till att blanda upp barrveden med. På kolning av enbart björkved vill man i allmänhet icke inlåta sig, ty den alstrar, påstås det, en så stark hetta i milan, att kolmängden därav reduceras. Emellertid hava björkkolen det högsta bränslevärdet och pläga ju betalas något högre än andra kol. Vad alen beträffar, så har den som kolvirke betraktad här mindre betydelse på grund av sin ojämna förekomst och sin kläna stambyggnad. Den anses emellertid lämna mycket fina och klingande kol.

Till kolved högs förr i tiden allt stubbslätt, även mastträd och buskar, men småningom har man lärt sig att hushålla förståndigare med skogen. I regel utväljer man numera vanligen trögväxt, risig skog, som ej kan utveckla sig till sågvirke, samt avfall efter timmerhuggning, torra träd, vindfällan och dylikt.

Grövre kubbar klyver man i halvkor eller till och med fjärdedelar

i akt och mening att de skola torka bättre. Stundom gör man med yxeggen en eller annan *barkrand* på stammarna.

Förr i tiden hämtades nästan allt kolvirket ur svedjelanden. Sådant virke, kallat *sotvö*, var lätt att tillaga, då det genom elden befriats från alla kvistar. Strax efter svedjningen var det löst och lätt att hugga. Det kapades då i längder, forslades till botten och kolades omedelbart utan att resläggas.

Vedens hoprättande kan, som nyss sades, ske samtidigt med det att veden framforslas till botten. Oftast är en särskild hoprättare¹ tillstädes för att ta emot virket och inrätta det på dess plats i milan.

I regel bör en ensam karl, säges det, kunna rätta så mycket som två karlar hinna köra. Uppställes en sådan fordran, får emellertid "kolvedsvägen" ej vara allt för kort.

Arbetsordningen ställer sig f. ö. olika. Jag har sett exempel på, att körning bedrivits med blott en dragare under det att köraren, i brist på hjälpmanskap, tillika haft att utföra rättningen på egen hand.

Någon gång hopforslas kolveden medelst handkälke eller på så sätt att man bär den på axeln, utvägar som pläga tillgripas, när man saknar häst och samtidigt till varje pris vill undvika att anlita bättre lottade grannar. Ett så tidsödande och numera oekonomiskt tillvägagångssätt kommer en att tänka på en tid, då blott husbehovsmilor för bränning av smideskol förekommo.

Vanligast på denna trakt är den s. k. *rättmilan* eller *resmilan*, för vilken det karaktäristiska är, att kolveden däri reses och sålunda intar stående ställning. Centrum utgöres av en grovkubb, *bostaken*, som för att kunna stå tillräckligt säkert nedgräves till någon del (omkring en halv aln) i kolbotten och dessutom förses med tre *sne-stöttor*, fig. 6. Invid bostaken ställes en lång stång, sträckande sig rätt till väders. Denna bildar för hoprättaren den riktlinje,² som han under sitt arbete har att följa. Fig. 7.

¹ rättre.

² rättmartje.

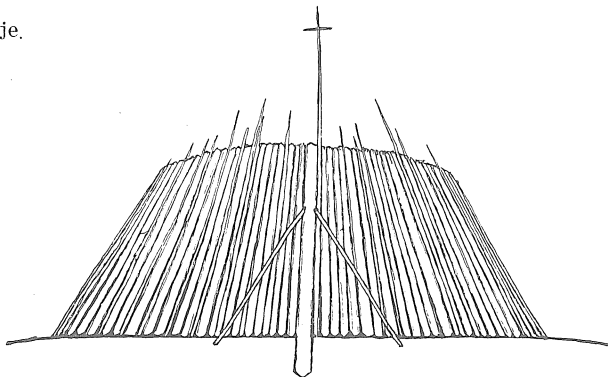

FIG. 7. RÄTTAD MILA I GENOMSKÄRNING.

Kubbarna resas runt om bostaken, varvid roten vändes nedåt, för att milan skall erhålla en bred bas, *fot*, att stå på. Är virket genomgående av "rotjock" beskaffenhet, blir följden, att milan vidgar sig hastigt vid foten. Tenderar milan åter till att vidga sig för litet nedtill, avhjälpes det på så sätt, att man rättar det grövre virket gistnare, fyllande mellanrummen med smått toppvirke. För att få kubbarna på lagom avstånd från varandra bruka somliga, vid inrättandet, sticka in knät eller foten mellan dem. Rätt virke bör ej rättas i klump utan blandas med det som är torrt.

Under arbetets gång hålles noga sikte på den nämnda stängen, så att varje kubb erhåller sin rätta inpassning i förhållande till den, eljest kan det inträffa, att arbetet till slut tar en för hoprättaren snöplig vändning.

Mer än en gång har till följd av bristande uppmärksamhet på inriktningen det inträffat, att en mila, nästan färdigrättad, fallit på sidan eller vridit sig så, att alltsammans måst göras om från början. Ett förfärligt besvär har då uppstått med att skaffa den tunga veden tillbaka till kolbottens utkant och med att sedan rätta ihop den igen. Exempel på vridning, visserligen ej av svårare beskaffenhet, visar den i fig. 11 avbildade milan.

För det mesta blandas vid hoprättningen groft och smalt virke om vartannat. Det smalare användes då lämpligen till fyllnad i tomrummen mellan de grövre stammarna. Emellertid hålla en del kolare före, att småveden bör ha sin plats närmast bostaken. I vilket fall som helst rättas allra ytterst ett lager av småvirke, toppved och störar för att milan må bli sakta sluttande och erhålla en möjligast avrundad och jämn omkrets, vilket har sin betydelse för den kommande risningen, dessutom för lufttillförselns reglering och själva kolningsförloppet.

Den måttsenhet, som vid bestämmandet av milans storlek användes på denna trakt, kallas *käpp* och utgör 13 kvart eller $3\frac{1}{4}$ aln (= 1.93 meter). Själva käppmättet består av en smal stör av nämnda längd. Mätningen utföres halvvägs mellan foten och brynet, alltså mitt på veden, milan runt. Man talar allt efter käppantalet om *sjukäppsmilor*, *åttakäppsmilor*, *niokäppsmilor* o. s. v. En *tiokäppsmila* benämnes korteligen *langvö*, långved. Densamma utgör i fråga om virkesmängden ungefär hälften av en *fjortonkäppsmila* och fjärdelen av en *artonkäppsmila*.

Fjortonkäppsmilan, representerande medel- eller normalstorleken, utgör, som man säger, "en hel mila", och kallas ofta rätt och slätt *mile*.

Milor av nämnda större mått förekomma dock ej ofta. Hos bön-

derna äro elva- till trettonkäppsmilorna mera vanliga, under det att milor av lägre mått pläga kolas av småbrukare, som icke ha så gott om skog. De största milorna kolas av skogsbolagen.¹

När milan blivit hoprättad har man att från dess översida, *kul-len*,² borthugga alla de toppar, som sticka upp däröver. Detta extra arbete, vilket kallas *te kolle mila*, inställer sig alltid som en följd därav att man vid kolvedshuggningen av praktiska skäl ej avmäter och kapar sådant som toppdelar och stänger, det spinkigaste virket i allmänhet. De nu avhuggna korta stumparna läggas som fyllnad ovanpå kullen, där så behöves, de längre drivas ned i öppningar mellan kubbarna eller rättas på marken kring milans fot. Tack vare denna hushållning behöver intet virke gå till spillo.

Om vid kolvedens huggande slarvig avmätning av isynnerhet det grövre virket ägt rum, kan avjämningen av milkullen bli en mycket besvärlig historia. Virket är nu torrt och hårdarbetat, och såsom det för tillfället står inrest i milan är det ingen lätt sak att få yxan till att bita på det. En okullad mila föreställes i fig. 7, en kullad i fig. 11.

I nästa rum skall milan klädas med färskt ris, fig. 11. Finnes då granris nära till hands, tages sådant såsom varande det mest ändamålsenliga. Ju lummigare riset är, ju bättre. Dess uppgift är att bilda ett tätt underlag för den stybb och jord, varmed milan sedan överhöljes.

Granar, som äro beväxta med ett rikt och lummigt kvistbestånd, söker man alltså upp. Sådana kallas *bargranar*. Nära roten och så högt uppåt stammen man når, stående på marken, utföres kvistningen med en yxa, men från de högre regionerna nedhämtas kvistarna med en kniv, som vanligtvis är formad av en avbruten lie och försedd med ett flera alnar långt skaft, fig. 8, 9. Är "barrtaget" avläg-

¹ Här för jämförelse ett citat, hämtat ur M. Dahls "Beskrifning öfver Carlskoga Sochn och därtill hörande Bergslag i Wermeland, Örebro 1779 (i "Bidrag till Karlskoga krönika", Stockholm 1895, sid. 24), visande att ovan nämnda mätsätt har sin tradition: "Kohlningen förrättas här i orten medelst de så kallade Rese-milor, de af dem, som hållas för ordinaire, bestå af 2:ne långweder eller fjorton kjäppar i omkrets, då mätningen sker mittupå weden sedan milan är uprest, och de störste utgjöra 4 långweder, hwar kjäpp håller 13 qvarter i längden, som ses af en Dom, angående milors storlek här i Häradet, af d. 27 October 1759."

² köl.

FIG. 8. BARRKNIV.

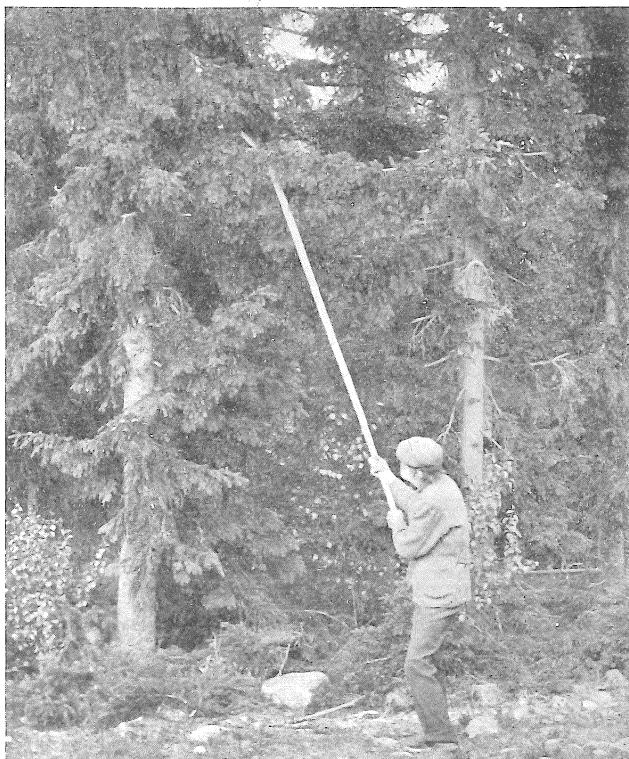

FIG. 9. BARRTAGNING. MANGSKOG.

set från botten, framköres riset på en släde, i annat fall bäres det i bördor. Vid tillformandet av en sådan ställer man yxan på backen med skaftet i vädret, lägger ris över yxjärnet, sedan i krets runt om skaftet, tills man tycker sig ha så mycket man kan bära. Då pressar man ihop riset, slänger bördan på ryggen med yxskaftet vilande över axeln. Fig. 10. Bördan faller ej sönder, såsom man vore frestad att tro, den tvärtom hänger ihop så säkert som om den vore snörd med rep, ty de många kvistarna binda varandra och komma ej isär. Ett hästlass ris brukar beräknas för varje käpp av milan.

Det framforslade riset placeras i små högar runt kolbotten för att vara inom räckhåll på alla platser medan risningen försiggår.

Milans risning börjar vid foten. Härifrån fortsättes runt om, uppåt sidorna och över kullen. Kvistarna instickas med sin rotända mellan kolvedsträna så, att de sitta riktigt fast. Fig. 11. De bilda ett mångdubbelt täcke, som åtminstone på kullen bör mäta omkring en

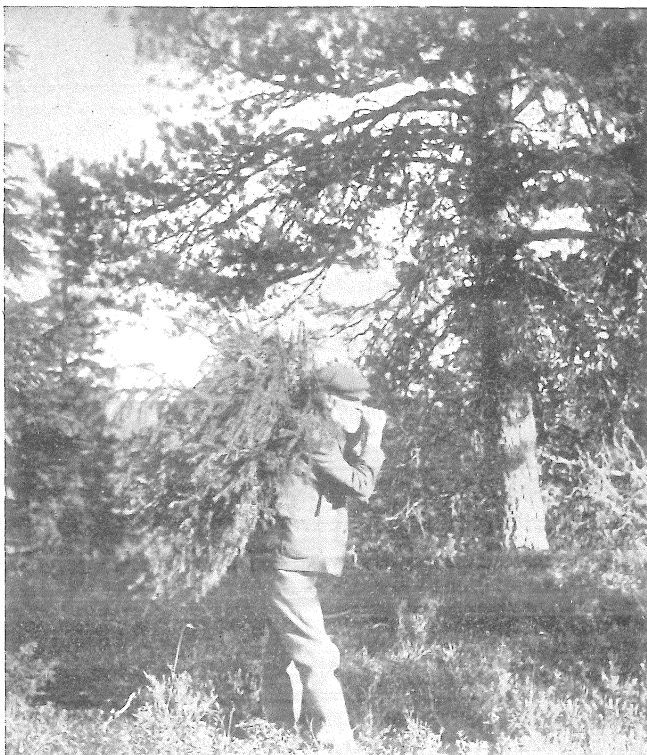

FIG. 10. GRANRISBÖRDA, UPPTRÄDD PÅ YXSKAFTET.

fot i tjocklek. Man brukar ha till märke, att om man kan gå på kullen utan att känna veden under fötterna eller kasta sig omkull utan att det gör ont, så är ristäcket lagom tjockt.

I nödfall användes till täckningsämne tallris, mossor eller ljung.

Nu fatta männen sina spadlar att överösa riset med ett kvarters-tjockt lager av stybb. Vid foten börjar stybbningen, fortsätter så uppåt sidorna till brynet och kullen. Stybblagret bör på sidorna vara minst en kvarts aln tjockt, på kullen tjockare, allt efter som stybben är. Somliga stybba kullen före sidorna.

När allt är färdigt, brukar mellan de starkaste anordnas en kraftmätning, gående ut på att visa vem som kan kasta sina spadtag högst och längst, därvid ej sällan händer att stybb hamnar på milans motsatta sida.

Ju brantare milan sluttar, desto svårare är det att få stybben till att ligga still, desto mer trängande blir behovet av stybbhyllor, så k.

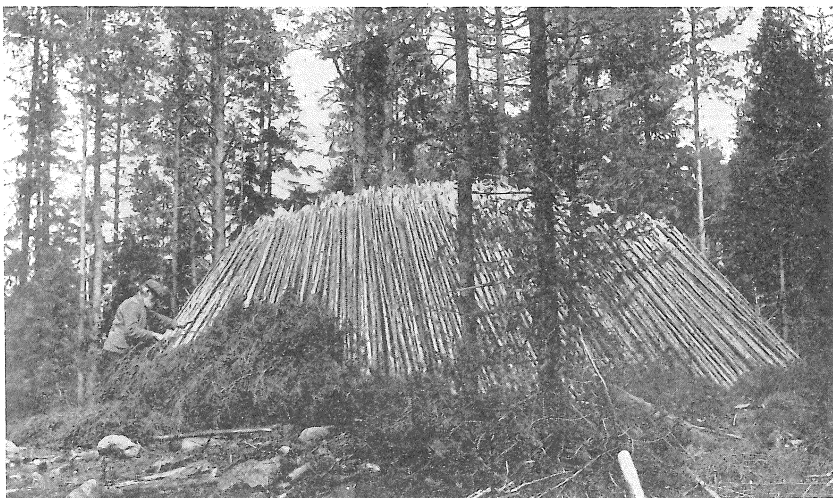

FIG. 11. MILAN TÄCKES MED GRANRIS.

sibröt eller *siblock*. Man förfar under arbetet visserligen försiktigt, lägger för tillfället stybblagret tjockast nere vid marken och packar skovel på skovel. Men ensamt detta är ej tillfyllest; något måste man ha att stödja upp jorden med.

Till sidobröt användas numera vanligen kluvna, halva trädstammar eller bräder, vari en stör eller två inborrats såsom å fig. 13. I äldre tid gjordes bröten i stället av helrunda kubbar, under vilka till stöd ställdes gaffelformiga störrar, fig. 12.

Bröten, av 4 till 6 fots längd, placeras i rad runt milan vid pass halvvägs mellan foten och brynet med skaften riktade mot marken,

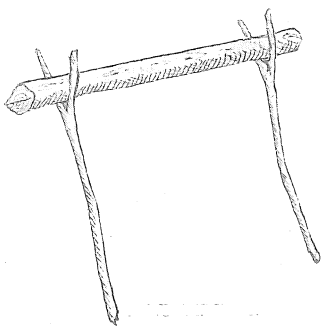

FIG. 12. SIBRÖT, ÄLDRE TYP.

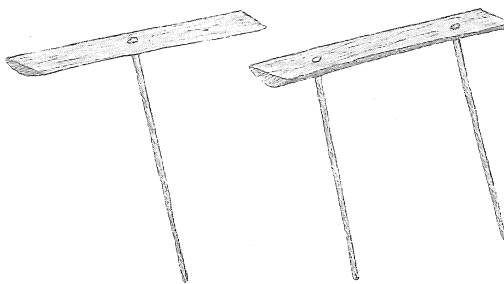

FIG. 13. SIBRÖT, NYARE TYP.

FIG. 14. LITEN KOLMILA PÅ NYRÖJD BOTTEN. BOGEN.
Täckt med jord och torv. Nyligen tänd. Till vänster om stegen ses rök framtränga.

fig. 14, stundom i dubbel eller till och med i tredubbel rad, om av omständigheterna så påfordras, fig. 15, 16. Enkel rad brukar vara tillfyllest, när milan är *lat* (sakta sluttande) och dessutom täckningsmaterialet är rått och hopklibbande, såsom den färska jorden i en nyupptagen kolbotten. Dubbel rad är behöflig särskilt i heta sommartider, då stybben har mer än vanligt lätt för att rinna. På det hela taget användes nu flera sidobröt än förr.

Vid vattensågar, där man kolar milor av brädkanter, *rebb*, användes stundom till täckning sågspån i stället för stybb, åtminstone ovanpå kullen.

Miltrappan består av en rund, grövre kubb, vari med yxa trappsteg inhuggits. Fig. 15. För att slippa besväret att göra en sådan trappa lånar man tillfälligtvis en pinnstege från någon närliggande gård. Fig. 14.

Den närmaste uppgiften för kolaren blir nu att inrätta åt sig en bostad, och finnes på platsen från tidigare år en koja, mer eller mindre bristfällig (fig. 3 och 25), lagas den, i annat fall bygges en ny.

Kojan uppföres i omedelbar närhet av milan med dörröppningen vänd mot kolbotten. Meningen därmed är, att man från kojan skall kunna övervaka milans gång samt med örat uppfatta varje misstänkt ljud, som härleder sig därifrån. Under senare tid har man till övervakningens underlättande börjat förse kojddörren med ett "titthål",

FIG. 15. RYKANDE KOLMILA, NYSS TÄND. GRÄSMARK.

liknande dem som pläga förekomma i handelsbutiker och skolhus. Fig. 26. I fig 50 är titthålet placerat i väggen tätt ovanför liggbresken, beroende därpå att dörren ej vänder mot botten. Detta är för trakten, så långt jag iakttagit, ett undantagsfall.

Kojorna byggas på olika sätt. Typer växla från tid till annan; nya uppstå dels genom inflytande från andra orter, dels genom kombination av äldre och yngre former. Av skilda orsaker tillkomma i varje särskilt fall individuella tillfälliga detaljer utan motsvarighet på annat ställe. Det gör att två varandra fullt lika kojor knappast kunna uppletas. Förbistringen har under senare år nått en allt större omfattning sedan skogsbolagen börjat i stor utsträckning införskriva torpare från andra orter, särskilt från bergslagshället och Älvdalen i östra Värmland.

Men hur med kolkojans konstruktion och yttre form det än må förhålla sig, med avseende på den inre bekvämligheten har dess utveckling under tiden dock stått så gott som stilla. Lika trång som fordoms bygges kolkojan ännu för värmens skull.

De flesta kolare inrätta visserligen numera åt sig en träbresk till liggplats, men somliga undvara alltjämt en sådan bekvämlighet, föredragande att på gamla viset reda sin bädd av granris eller råghalm på släta jordgolvet. Som huvudgärd får en halvrund stock, täckt med något mjukt ämne, eller också en hö- eller halmsäck,

FIG. 16. KOLMILA, NYSS TÄND. MANGSKOG.
Försedd med tre rader sidobröt.

FIG. 17. STÖRRE MILA I LÅNGT FRAMSKRIDET KOLNINGSSTADIUM. MANGSKOG.

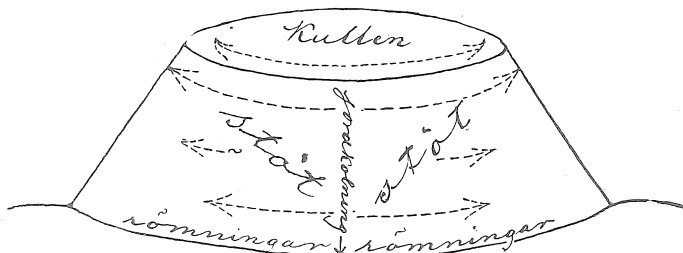

FIG. 18. SCHEMATISK BILD AV KOLNINGENS FÖRLOPP.
Pilarna ange uppstickningens gång åt båda hållen från jordkolningen.

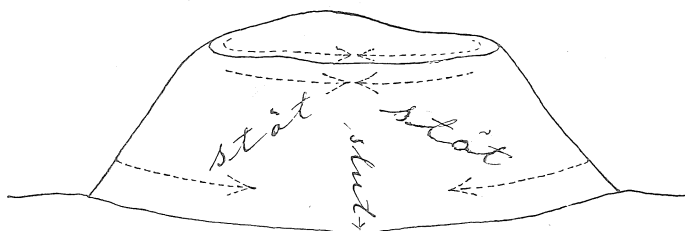

FIG. 19. SCHEMATISK BILD AV KOLNINGENS FÖRLOPP.
Visar milans motsatta sida, där stötarna mötas. Ett litet område i mitten nedtill ännu ej uppstucket och kolat.

tjänstgöra. Till att breda på sig om natten duger hemmets trasigaste skinnfäll eller täcke, ifall det någon lyx måste vara.

Toppkojan, i den form den finnes framställd i fig. 20, tillhör av gammalt denna trakt. Dess innerstomme består av tre trädstammar, riktade med spetsen mot varandra. Stammarna äro raka, ej mycket grova, i toppen till inbördes stöd försedda med självvuxna klykor. Omkring denna innerstomme hava störar eller klyftor rests bredvid varandra på ett sådant sätt, att byggnaden erhållit formen av en trubbig kon. Det hela täckes — liksom milan — av granris och stybb eller torv. Ibland förekommer det, att torvet placeras direkt på väggveden, en täckningsmetod, som har den olägenheten med sig att jord i synnerhet under torr väderlek nedfaller i kojans genom de talrika springorna.

Toppkojan, sedan några decennier sällsynt på orten, har under de senare åren åter börjat komma till heders, fastän i något modifierad gestalt. Den "modifierade toppkojan" fann jag under en vistelse i Mangskog år 1920 mycket allmänt använd på orten. Den skiljer sig från den äldre formen förnämligast därigenom, att av de tre träen, som bilda innerstommen, det ena är mer eller mindre utåtböjt. Fig. 21, 22. Genom denna detaljåvvikelse skapas i första hand ökat utrymme åt kojans ena sida, vilket är till påtaglig fördel, där

FIG. 20. TOPPKOJA AV ÄLDRE TYP. GRÄSMARK.

FIG. 21. TOPPKOJA AV NYARE TYP. MANGSKOG.

man önskar inrätta en liggbresk. Samtidigt mister kojan sin cirkelrunda form och blir något oval.

Stundom är det nämnda innerträt mycket längre än de två andra och så starkt krökt, att dess överdel nästan antar form och funktion av en kroppås. Härigenom förlorar det hela utifrån betraktat nästan all karaktär av toppkoja, varpå fig. 25 visar exempel.

Röstkojan, fig. 26 ff, tillhör på dessa trakter en sen tid. Knappt förr än på 1890-talet tror jag den kom mera allmänt i bruk. Den uppföres liksom den förut beskrivna toppkojan uteslutande av resvirke, täckes med granris samt med stybb och jord, till vars uppstödjande ej sällan sidobröt användas. Sitt namn har röstkojan tydligen erhållit med anledning därav, att den företer en viss yttre likhet med ett takröst.

En karaktäristisk beståndsdel i röstkojan är den med fyra ben försedda *kojbocken*, som bildar den stomme, omkring vilken väggvirket reser, fig. 27, 31, 36.

Dörren har vanligen sin plats å ena långväggen. Ett bruk, som på sina trakter tillhör allra senaste tiden, är att placera dörren i gaveln såsom å fig. 35. I denna koja har, som av fig. 36 framgår, bocken en form som skiljer sig från den förutnämnda.

Virket är ofta kluvet. Klyvsidan vändes inåt.

Röstkojan varierar mest av alla ifråga om plan och uppsättning.

Halvtakkojor, fyrkantiga, hava av gammalt brukats inom orten. En primitiv sådan visas i fig. 39, 40. Denna, kallad *sammerkoje*, är uppförd för den varmare årstidens behov. Virket utgöres av smala runda stänger eller störar, vilka hållas i läge genom bandade störpår, ned-

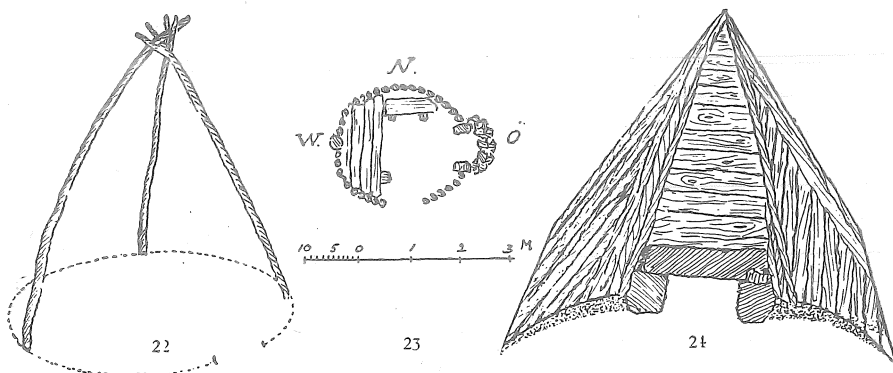

FIG. 22—24. DETALJER AV KOJAN Å FIG. 21.

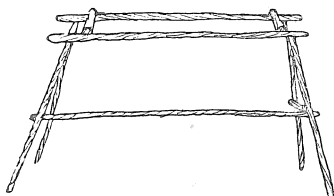
Fig. 22. Innerstomme. — 23. Plan av kojan. Bredvid ligggbrisen ett bräde att ställa husgeråd och matvaror på. Väggarnas resvirke omväxlande runt och kluvet. — 24. Ugnssidan sedd inifrån. Kojans höjd till spetsen 2.1 m. Muren utvändigt 1.1 m. hög; dess öppning inuti 0.35 × 0.25 m.

FIG. 25. TOPPKOJA MED MYCKET KROKIG BÄRÅS. MANGSKOG.

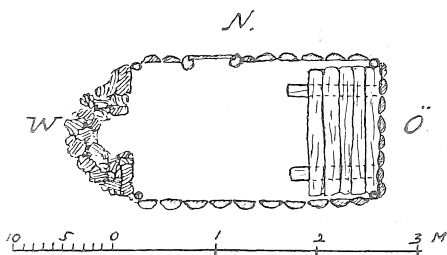
FIG. 26. RÖSTKOJA. MANGSKOG.

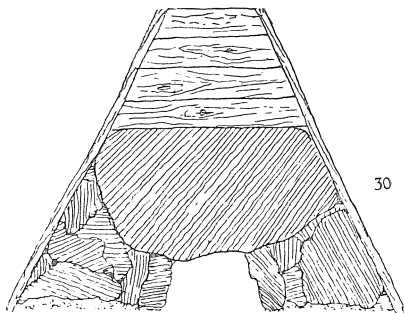
27

28

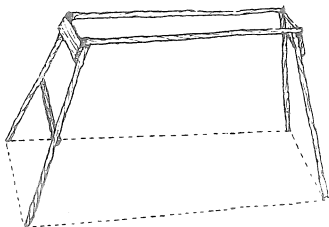
29

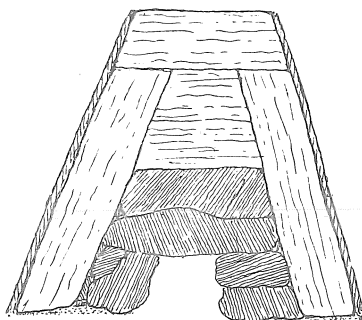
30

FIG. 27—30. DETALJER AV KOJAN I FIG. 26.

27. Kojbock av granstörrar. — 28. Kojbockens röstram sedd underifrån. — 29. Plan av kojans. Kojbockens fyra ben antydda med en liten ring i varje hörn. — 30. Kojans ugnsgavel, kantad av de snett stående bockbenen.

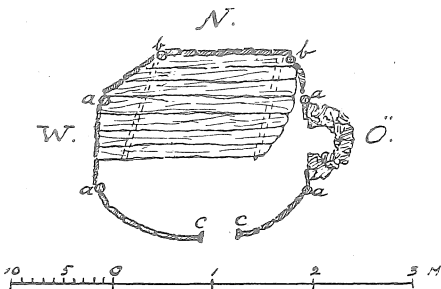
31

32

FIG. 31—33. DETALJER AV KOJAN I FIG. 34.

31. Kojbock av granstörrar. — 32. Ugnsgavel, kantad av de snett stående bockbenen. 33. Plan. a. a. a. kojbockens fyra ben. — Störarna b. b. samt de båda dörrposterna c. c. nedslagna i marken utanför kojbockens plan, varigenom ett utvidgat inre område erhållits. Resvirke: smala bräder.

33

FIG. 34. RÖSTKOJA MED TRÅNG DÖRRÖPPNING (0.3 m). Mangskog.

slagna i jorden. Framvägg, liksom även ugn, saknas helt och hållet. Kokningen försiggår på marken framför kojan. I den låga bakväggen är något granris inflätat till skydd mot vinden. Taket består underst av stänger, varpå ligger ett lager av näver, med några brädlappar och ett par stenar till tyngd.

Numera uppföres i regel halvtakkojorna, även för sommarbehov, av grövre, kluvet virke, vilket i de båda bakre hörnen laxas samman på samma sätt som stockarna i en vanlig träbyggnad. Klyvsidan vändes inåt. I framhörnen stödjäs sidoväggarna av bandade störbol, någon gång även vid mitten. Taket täckes med näver och farj (tro) eller med halm. Halvtakkojornas grundplan är vanligen "fyrkantigt" (kvadratisk).

Den timrade halvtakkojan kan, i likhet med nyssnämnda gistna koja, alldeles sakna framvägg, såsom å fig. 41 synes. Emellertid har halvtakkojan numera vanligen en framvägg, vilken (enligt fig. 43—45, jfr fig. 61) helt upptages av dörrpartiet och ugnen. Det enda liggvirke, som där finnes, är en tvärås, uppbärande taket framtill.

FIG. 35. RÖSTKOJA MED DÖRREN PÅ GAVELN.

Byggt av en från Dalby till Mangskog inflyttad kolare.

Förlägges ugnen till ena gaveln, kan däremot framväggen timras, såsom vi se i fig. 42.

Till formen påminnande om en halvtakkoja är den byggnad, som visas i fig. 46. Denna har emellertid ett undre flattak, vilket skyddas av ett skråställt övertak. Mellan vägglövjorna finnes till fylld inlagda smala träns s. k. "röner". Dörren vetter, som nyss nämndes, ej mot kolbotten. I stället finnes i gaveln ett titthål, varigenom man kan överblicka milan. Typen är troligen införd från östra Värmland.

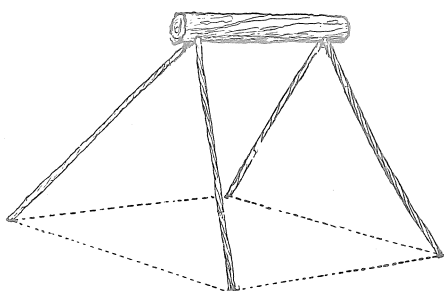
Ugnen i en kolkoja uppföres med minsta möjliga besvär. Den sten, som därtill fordras, hämtar man på platsen, eller där den närmast finnes att tillgå, utan alltför tidsödande urval. Det enda, som möjligen kan kosta byggmästaren en smula tid att uppleta och framtransportera, är en eller annan tillräckligt slät och vid hall, lämplig att uppsättas ovanför ugnsmynningen såsom i fig. 30. Förr användes mer allmänt en sådan hall.

Ugnsmuren har alltid sin plats bredvid kojväggen med eldstaden vettande inåt kojan och rököppningen uppmynnande i det fria. Till grund i den läggas några större block, sedan ovanpå dessa blandad mindre sten med den slätaste kanten vänd inåt mot ugnöppningen. Murbruk till ifyllnad användes icke, men stundom ombäddas det

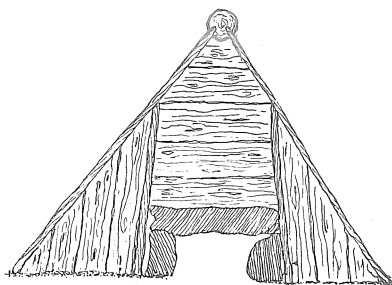
hela utvändigt med en jordvall, som någon gång i sin tur omhägnas med ett simpelt staket av omväxlande gles och tät konstruktion, fig. 20, 61. I kojans å fig. 42 har över ugnsoppningen ställts ett tak till skydd mot nedfallande snö.

Kojans dörr är lös och flyttbar, så att den kan lyftas åt sidan, fig. 61, eller lutas tillbaka mot en i marken nedslagen stake, fig. 20, 21, 35, 42, 43. I fig. 35 och 42 äro stakarna, enligt bruk i norra Värmland, låga. Dörren är stundom infattad i en ram, ex. å fig. 21, 25, 35, stundom icke, fig. 20, 43, 46, 61. Som dörrhandtag tjänstgör oftast en inborrad tapp, fig. 20, 26, stundom en trækrok, fig. 21, en käpp fastspikad på de båda nararna såsom å fig. 61, eller en påspikad träbit, fig. 35.

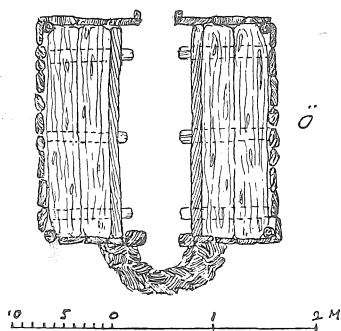
Liggbresken, som sagt införd först i senare tid, placeras omväxlande i kojans längd- och kortriktning som det för tillfället bäst lämpar sig. Den vilar ovanpå ett underlag av två eller tre tvärliggande kubbar. Fig. 23, 29, 33, 44. I fig. 38 förekomma två breskar. I den cirkelrunda toppkojan användes, som nämnt, ingen liggbresk.

35

37

38

FIG. 36—38. DETALJER AV KOJAN
I FIG. 35.

36. Kojbock. — 37. Ugnsgavel. —
38. Plan.

FIG. 39. ÖPPEN KOLKOJA MED »HALVTAK», GÄRDAD AV STÄNGER, »SAMMERKOJE», MANGSKOG.

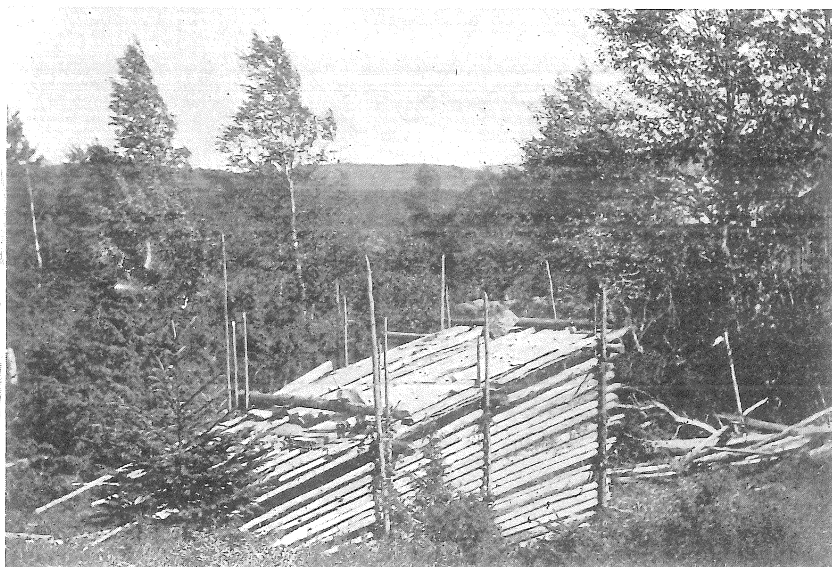

FIG. 40. BAKSIDA AV FÖREG.

FIG. 41. ÖPPEN HALVTAKKOJA AV KLUVET STOCKVIRKE. NORRA VÄRML.

FIG. 42. HALVTAKKOJA AV RUNDVIRKE. MED DÖRREN PÅ FRAMVÄGGEN. UGNEN PÅ ENA SIDOVÄGGEN. DALBY.

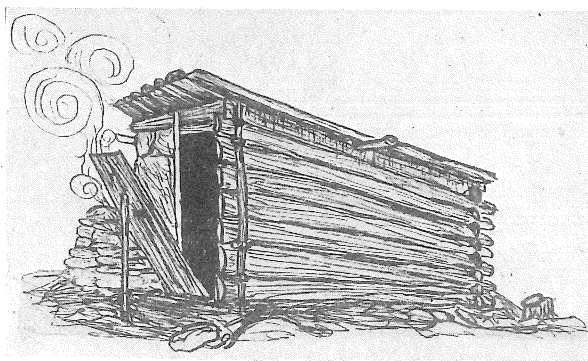

FIG. 43. KOJA MED HALVTAK, TIMRAD AV KLUVET STOCKVIRKE. GRASMARK.

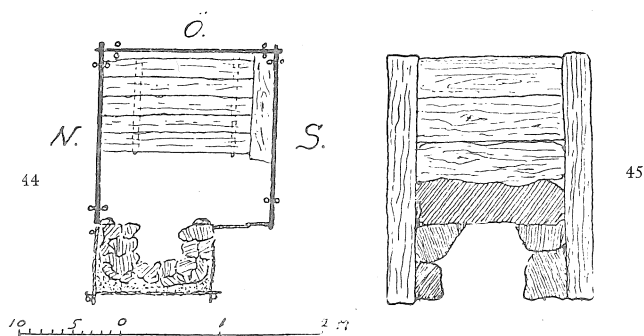

FIG. 44—45. DETALJER AV KOJAN I FIG. 61.

44. Plan. Vid änden av liggbresken en tråklyfta till huvudgård. Utanför östra väggen jordfyllnad till skydd mot drag. — 45. Ugnsparitit sett inifrån.

Bland de lösa inventarierna i en kolkoja ser man ofta följande saker: en näversäck och ett knyte med matvaror av diverse slag, en stekpanna med fläskflott och isterbitar, en mindre gryta med potatis och potatisskal, en kaffekokare, en burk av trä eller näver med salt, en burk med kaffemjöl, en dito med rulltobak, några tummade, smutsiga sockerbitar i ett papper, rå sill i ett papper, ett stycke fläsk, en tråkopp och en träsked, överdragna med skovor.

Stundom finnes å väggen ett hyllbräde att ställa de mindre sakerna på, men ofta ha även de sin plats på marken.

Inom kretsen av uppräknade bohag iakttaga vi med kanske större intresse herren till hyddan, där han nu klädd i sina eländigaste pal-tor, *milkkläderna*, för tillfället gassar sig framför brasan, lutad mot marken med pipa i ena mungipan och rester av sista måltiden i den andra.

FIG 46. KOJA MED FLATTAK. MANGSKOG.

Över flattaket ett lutande vattentak. Den vägg, som vetter åt kolbotten, försedd med ett »titthål»

Efter att hava kastat en blick på kolaren och hans enkla viste, nu färdigt att tagas i besittning, vända vi åter uppmärksamheten till milan, som vi nyss lämnade i färdigstybbat skick.

Nu skall milan tändas. Tändningen kan ske på olika sätt, det ena måhända lika bra som det andra. En del kolare bruka fyra på vid foten, andra vid brynet (övre kanten), andra någonstades mellan brynet och centrum, andra åter i centrum just vid själva bostaken. På tändningspunkten makas stybben undan, så att riset blottas. I gropen lägges ved (töre eller kolbränder), som antändes och underhålls tills kolveden under riktigt fattat eld och börjat kola. Sedan makas riset och stybben tillbaka på sin plats, men tillpackas ej omedelbart.¹

Nu är det att märka, att kolningen börjar vid milans bryn även om tändningen försiggått vid foten. Elden stiger nämligen snart av sig själv upp till brynet, dit förlägger den sin egentliga utgångspunkt.

När milan tänts, öppnar man vid foten rätt nedanför, genom att avskotta jorden, en tämligen rymlig dragöppning, kallad *römning*. Mot denna drager sig småningom elden, och då den väl hunnit mar-

¹ S. k. tändtrumma har ej använts och användes fortfarande ej utom möjligen av en eller annan inflyttad kolare.

ken och "jordkolningen" sålunda är ett fullbordat faktum, säges milan *ha gått i backen*. Jordkolningen tar från ett till två dygn, minst två, om milan tänts i mitten.

Under kolningens tidigare stadium, medan vedens torkning inuti pågår, ter sig milan på ytan liksom fet och glänsande. Hon säges då "svettas".

Från och med den tionde timmen efter tändandet, alltså på det tidiga stadium då milan ännu ej gått i backen, har kolningen inträtt i sitt kritiska skede, då det egendomliga och mången gång oberäkneliga fenomen, som allmogen kallar *slåing*¹, kan väntas taga sin början.

"Slåing" betyder i detta sammanhang ett utbrott, en eruption, varigenom milan plötsligt avbördar sig de inuti hopade gaserna. Bottens och vedens beskaffenhet anses vara en härtill bidragande orsak. Slåingen säges bli ringa eller obetydlig, om veden är rå eller gammal.

Slåingen, varslad därav att milan plötsligt upphör att ryka, ger sig tillkänna med en dov knall, åtföljd av en liten jordskakning, som plägar göra sig förnimbar ända in kojan, även om dörren till denna hålles stängd.

En och annan gång kunna eruptionerna helt utebli, men esomoftast har man dock någon känning av dem. Stundom uppträda de i stort antal med längre eller kortare mellanrum. Jag har hört talas om en mila, som slagit sig ej mindre än tjugofyra gånger. Eruptionerna kunna vara av mycket olika styrka, än så svaga, att man knappt märker någon verkan av dem, och än av sådan våldsamhet, att de beröva milan både stybb och sidobröt.

Hos vår gode kolare kvarlämna sådana tilldragelser givetvis livliga och varaktiga intryck. Åratal efteråt kan han för dig, om du vill, i detalj berätta, hur det gick när den och den milan slog sig, hur väldigt kolbotten hoppade och sidobröten dansade. Stybben, försäkrar han, for av milan och spriddes för himmelens vindar, så att endast gröna granriset satt kvar.

Måttlig slåing, säger kolaren, är emellertid bra, den sätter fart i milans gång, påskyndar kolningsprocessen.

Under ifrågavarande kritiska skede pläga två eller tre män närvara för bevakningens skull. Är milan av mycket orolig natur, så kan hon ock tidvis ge sina vaktare full sysselsättning. Arbetet består i att lägga riset skyndsamt tillrätta, där det oredats, eller i att pålägga nytt ris, att påskotta den avslungade stybben m. m.,

¹ = schlöing.

allt detta för att den glödande inre eldhärden ej må slå upp i flammor och sätta milan i brand. Det har ibland hänt under hårt väder, att den ensamme vaktaren fullständigt förlorat herraväldet över milan, som då i grunden nedbrunnit.

Om före femte dygnet ingen slåing inträffat, kan man vänta sig, att ej heller i fortsättningen någon sådan kommer att inträffa. Absolut säkerhet gives dock icke, ty exempel finnas på, att milor slagit sig ändå intill tionde dygnet.

Under nämnda period av livaktig verksamhet uppsänder milan nattetid massor av rök, som vid lugn, klar väderlek lägrar sig över dälдер och vattendrag, fyllande nejden med sin karaktäristiska doft. Under dagen, särskilt vid varmt väder, är rökbildningen mindre, liksom kolningen då försiggår långsammare.

När kolningen, som nämnt, gått i backen, öppnar man en römning även vid foten på motsatta sidan av milan för att såmedelst genom bakdrag leda elden till det inre. Samtidigt ledes elden utmed sidorna — på kolarspråket kallade *armer* eller *stöter* — därigenom att man med en något spetsig stör eller med harkskaftet uppsticker små lufthål åt båda hållen från "jordkolningslinien". Uppstickningen brukar koncentreras till trakterna närmast brynet i början för att sedan omfatta sidorna längre ned. Se fig. 18, där pilspetsarna ange, hur stötarna framskjutas i riktning från utgångspunkten. För att elden må draga sig ned till själva foten, där veden är mest hårdkolad på grund av markens fuktighet, gör man römningar vid marken undan för undan eftersom kolningen fortskrider. Försummas detta, blir följden, att man får mycket bränder.

Även ovanpå kullen sticker man med harkskaftet hål, dock ej så tätt som på stötarna. Pilarna i fig. 18 ange, att uppstickningen går runt centrum, naturligtvis i takt med uppstickningen på stötarna.

Det är för kolaren av vikt att kunna sköta nämnda "uppstickning"¹ på rätt sätt. Den är för honom medlet att reglera eldens gång i milan, att påskynda och stävja dess framfart, att bringa kolningsförloppet in i den takt och riktning han önskar.

Förser kolaren ej sin rykande klient med den för henne nödiga luftväxlingen, blir därav följden, att hennes gång saktar sig för att småningom helt avstanna. I sådant fall gives ingen annan utväg än att gjuta ny eld i henne, att uppväcka henne till nya livsyttningar.

Ett misslyckande av nämnda slag, behöver icke bero på försumlighet hos kolaren, oftast har det sin grund i hans ovana vid arbetet och överdrivna försiktighet. Kolare med rutin och självsäkerhet

¹ oppstecking.

ha stundom åter fallenhet för att vilja pressa milans gång till det yttersta, något varav kolningsresultatet lika visst och i ännu högre grad blir lidande. Konsten består i att handhava prylen med måtta. Särskilt under stormigt väder är försiktighet av nöden. Luftväxlingen bör då inskränkas så mycket sig göra låter.

Under förhandenvarande skede, då elden är stadd i spridning åt båda hållen från jordkolningen, säges milan, som sagts, *gå på stöter*.¹ Genom kolningens fortskridande framskjutas stötarna tills de slutligen mötas på den motsatta sidan. Först mötas de, såsom fig. 19 visar, i brynet, därpå successivt längre ned.

Ordet *slut* å fig. 19 anger eldens sista verksamhetsområde i milan, där man brukar få de mesta bränderna.

Under tiden förvandla sig trädstammarna inuti till kol, milans innehåll *smälter ihop*, som man uttrycker det, minskas i fasthet och volym. Allteftersom processen fortgår, måste milan då och då klubbas (fig. 17), vilket är nödvändigt för att de kolade partierna skola bli avstängda från luftdrag och sålunda släckas. Eljes uppstå snart inuti öppna eldgap, fräthål², som skadligt tära på milans innehåll. Det säges då, att *milan skär*. Ett fräthål är att betrakta som en lokal eldsvåda, vilken, om den ej i tid stävjas, kan få en mycket ödeläggande omfattning, ja till och med vålla, att hela milan brinner upp.

Försiktigheten bjuder att man, för var gång milans kulle beträdes, känner sig för och genom slag med klubban söker utröna, huruvida den erbjuder en fast grund. Redan det ljud, som slagen framkalla, anger om där finnes tomrum inunder. Kullen kan vara försåtlig nog, ett bräckligt skal, färdigt att ge vika för det minsta tryck. I sådant fall kan en olycka av vida svårare art än brandskada på en del kol inträffa.

Man kliver säker och van, intet ont anande, ut på milan som man många gånger förut gjort. Framför en ligger kullen som vanligt förtroendeingivande, ingenting varslar där om fara. Plötsligt giver grunden på en underminerad punkt vika och remnar, man sticker ned sin ena fot, kanske båda fötterna, och bränner sig illa. Det blir en minnesbeta för livet, men glad kan man vara att hava sluppit så lindrigt undan det farliga äventyret.

Vid andra tillfällen kan den heta fallgropen vara av omfattande vidd och djup. Ett nedstörtande i milan då betyder för den olycklige hans säkra undergång.

¹ Jfr. det värmländska uttrycket "dä går på stöter", det går ojämnt, åt båda hållen, hit och dit.

² fräthål.

Till förekommande av varje missöde bruka somliga kolare den försiktighetsåtgärden att på milan utlägga ett eller annat bräde att stiga på.

I händelse ett öppet fräthål någonstädes ger sig tillkänna — vid foten äro sådana mycket vanliga — har man att skyndsamt fylla det med rätt ris och att sedan påskotta stybb, som noga tillpackas med klubban. Större fräthål fyllas först med ved.

Frätning brukar i regel uppkomma, om marken, där milan står, är sur och virket vid inrättandet ej varit tillräckligt torrt.

Som av det sagda framgår, är det från flera synpunkter av mycken vikt, att kolaren icke försover sig, när han skall vaka, eller beger sig på utflykter, lämnande sin opålitliga skyddsling allena för längre stunder.

Småningom mister milan, allteftersom kolningen och klubbningen fortskrida, sin resliga, runda och regelbundna form. Hon sjunker tillsammans mer och mer, blir mindre och till formen plattare (fig. 17). Understundom uppkomma, särskilt på kullen, ett slags missbildningar, skarpt markerade förhöjningar eller knölar, vilka ytterst ha sin grund i den invärtes frätningen. Milan säges vid sådana tillfällen *skjuta kass*. Småningom bli sidobröten överflödiga och kunna efter hand borttagas.

Under tiden minskas rökbildningen mer och mer allt efter som virket upptorkas och förvandlas till kol, och när efter två och en halv till tre veckor de båda stötarna mötts på motsatta sidan, upphör den nästan fullständigt. På sistone antar röken en genomskinnligt blåaktig färg.

En gammal och van kolare brukar merendels med ledning av sin milas slutliga form och omfång, alltså helt enkelt efter ögonmått, tämligen träffsäkert kunna förutsäga, hur många stigar kol han har att vänta sig. Däremot ställer det sig mycket vanskligt att härom göra förutsägelser medan kolningen befinner sig på ett tidigt stadium. Under sin gång kan en mila nämligen plötsligt börja ansättas av en nyckfullhet, som ingen kolare förmår bli klok på.

Mer än förut kan kolaren nu ägna sig åt andra sysselsättningar. Han tillverkar om dagarna spingstickor för bruk i hemmet (fig. 20), vrider vidjor, gör sopkvastar, skospetor och dylikt. Han avlägger, om vägen ej är för lång, alltemellanåt besök hos de sina för att lämna dem en och annan handräckning eller för att hämta provianten, *milnesta*, som man förut måst bära till honom. För övrigt använder han sina lediga stunder till att börja bygga ett nytt kolhus eller till att iståndsätta det gamla, om sådant finnes, vidare

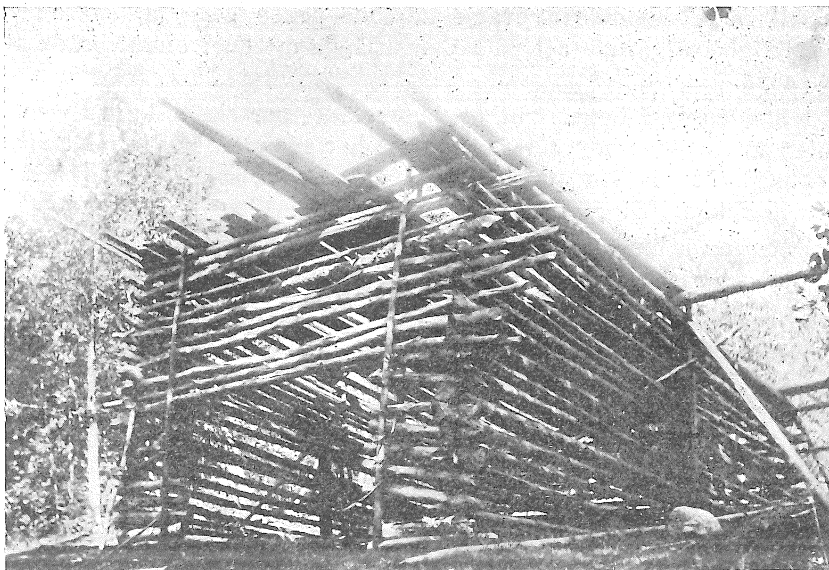

FIG. 47. KOLHUS AV BLANDAT VIRKE. MANGSKOG.
Av taket endast brädläktet kvar.

till att iordningsställa *harker*¹ och *kolfat*² för den stundande rivningen. Hushållet sköter han på egen hand med tillhjälp av det enkla bohag, som hans koja rymmer. Matlagningen försiggår utan pedantisk renlighet visserligen, men han förtär vad han lagat utan kink och oförnöjsamhet. På kroppshygienen och toaletten nedlägger han minsta möjliga besvär; aldrig det skulle falla honom in att till exempel göra ombyte av "milskjorta" eller andra kläder, att tvätta sig i synen eller om händerna så länge han till yrket är kolgubbe. Till den speciella miletiketten hör att vara nedsvärtad av sot och damm, det är som sig bör, och skam i den som av högfärd sviker gammal sed.

I kosten ingår i stor utsträckning gröt, som kokats av vatten samt havre- eller kornmjöl. Denna rätt — *milgröt* kallad — måste, för att anses duga åt en kolare, vara av mer än vanligt fast beskaffenhet. Enligt en sägen brukade somliga, för att prova fastheten, välva grytan över en stubbe, och om intet märke i gröten då uppstod, ansågs den vara lagom hård och mättande för en kolare.

Gröten förtäres sommartiden med tätmjölk, förvarad i en näver- eller träbutt, vintertiden åter med sötmjolk. — "Bänkvälling" eller

¹ = kolrävsor.

² = kolsäll.

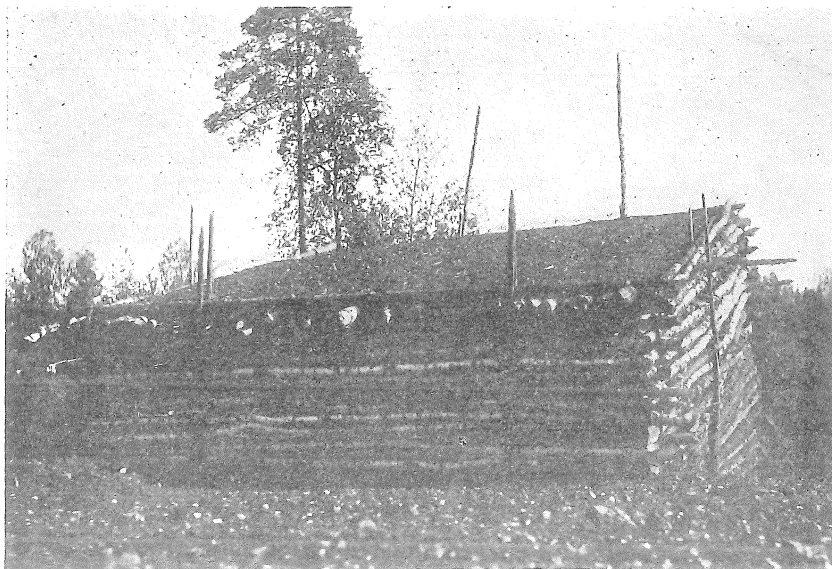

FIG. 48. KOLHUS AV BJÖRKS LANOR. MANGSKOG.
Huset fyllt med kol. Stybbtäckt.

päppo, en rå finnrätt av tätmjölk och havre- eller kornmjöl sammanrört, brukas med förkärlek, emedan den är fort och lätt tillagad och dessutom läskande i sommarvärmen. — Grov, tjock rågkaka medföres från hemmet. Har kakförrådet sinat, blir vår kock dock ingalunda strandsatt för det, ty av mjöl och vatten kan han tillreda ojästa kakor, som stēkas i pannan eller på glöden i kojugnen. På glöden steker han även sill, som förtäres till potatis, eller uppskuren kall gröt, stundom även fisk, fångad i närmaste vattendrag. Fläsk är det sovel som han mest använder. Ost och smör bruka ej heller få saknas i kolkojan.

Kraftig och riklig föda vill kolaren gärna ha, och aptit fattas honom inte. Men han lägger, det måste medgivas, i dagen en ganska förenklad uppfattning av kokkonsten som sådan, han återgår gärna tillbaka till de ålderdomligaste framställningsmetoderna och har en synnerlig benägenhet för att röra ihop alla möjliga och omöjliga saker. Jag såg vid ett tillfälle en gammal kolare förtära kall gröt med kall möglad välling som sovel. Där satte han i sig kaffe tillsammans med kokad rot.

Under dylika villkor framlever kolaren sina veckor i skogen, fullbelåten med tillvaron, bara han slipper frysa och bara milan artar

FIG. 49. KOLHUS MED HALMTAK. MANGSKOG.
Byggt av granstänger. För tillfället tomt.

sig väl, vilket för honom är huvudsaken. Av all sommarens och naturens härlighet, de ljusa sommarnätterna och den vackra fågel-sången beröras hans sinnen mindre romantiskt än vi föreställa oss. Denna poesi är han ju allt för van vid, och för resten använder han aldrig sitt ordförråd till att utveckla vad han tänker eller känner i sådana frågor. Möjligen kan han ibland låta undfalla sig något som

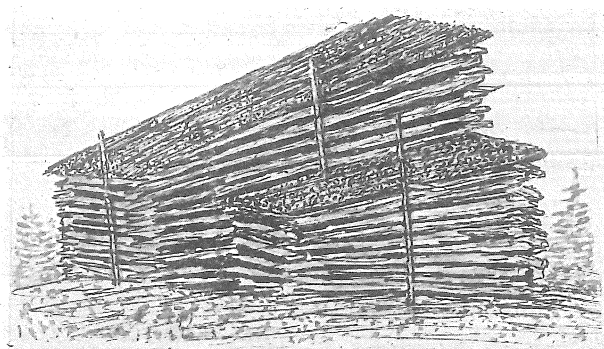

FIG. 50. KOLHUS MED ETT LITET »FANTHUS» BREDVID. GRÄSMARK.

FIG. 51. FANTHUS. MANGSKOG.

så: "det är allt fint nu" — ett uttryck, som betyder så mycket som att han trives. Därutöver intet i den vägen.

Under sommaren kan kolningen följaktligen ha sina ljuva behag, men under stormig senhöst och kall vinter är och förblir kolning ett hundgöra för var och en. Det myckna liggandet på marken, nattvakorna, det ideliga springandet ur den starkt uppvärmda kojan ut i kalla luften, det är allt nog att med tiden nedbryta även den kraftigaste kroppskonstitution. Bäst ha bönderna det ställt, ty eftersom de i regel kola bara en eller på sin höjd ett par milor om året, kunna de välja lämplig årstid för arbetet.

Med tiden lär sig den, som har en mila att sköta, konsten att vakna upp under nattens lopp, när helst han vill. Det blir hos honom en vana småningom. Ingen är i stånd att noggrannare än den gamle kolaren bestämma vad tiden lider utan att se på klockan, ingen är heller mera lyhörd och punktlig under skötandet av sina åligganden än han är. Det minsta ljud från milan, som varslar om att någon fara är å färde — ett sprakande från något uppkommet fräthål eller en duns tillkännagivande att milan slagit sig —, väcker honom ur hans lätta slummer. Stundom tycker han sig i sitt uppvakade tillstånd liksom förnimma en kallelse från vänliga makter, som vilja väcka och mana honom till aktgivenhet på den rykande skatten i

FIG. 52. MILA UNDER PÅGÅENDE UTRIVNING. MANGSKOG.
Milan omgiven av en ring kol. En kvinna, synlig bortom mannen, deltar i rivningen.

skogen. De vänliga makterna äro enligt folktron underjordiska väsen, tomtar, som i kritiska ögonblick ge sig tillkänna. Med en knackning på kojddörren eller med ett utrop, t. ex. "det är varme i milan", "det är hål på milan", "milan brinner", eller med att nämna den slumrande kolaren vid namn, varsko de om vad som står på färde.

Kollhuset (fig. 47—49) ställer man aldrig i omedelbar närhet av kojan, utan helst på den motsatta sidan av kolbotten, dit ej flygande gnistor från kojugnen kunna nå. Det uppföres av runda stänger, vilka korsläggas i hörnen, och i ändamål att huset, för kolinfatningens skull, må erhålla en möjligast låg bakvägg, riktas allt virket i sidoväggarna med toppändarna ditåt. De framåtriktade rotändarna komma framväggen att resa sig så mycket högre.

Samtliga väggar uppstödjas av bandade störbol såsom gärdesgårdar.

I framväggen anordnas en manshög dörröppning, varigenom kolen kunna utfatas när körningens tid kommer. Öppningen hålles tills vidare stängd som ett gärdesgårdsled med störar i horisontalt läge instuckna mellan knubbarna i de störbol, som finnas på sidorna. Husets låga bakvägg vändes alltid mot kolbotten.

Eftersom man ej i förväg kan så noga bestämma den blivande

FIG. 53. MILRIVNING. MANGSKOG.
Mannen i förgrunden färdig att bära ett säll med kol till kolhuset.

FIG. 54. SISTA RESTEN AV EN MILA UTRIVES. FRYKSÄNDE.
Mannen till vänster sysselsatt med släckning av en eldhärd i kolringen

kolmängden, låter man färdigbyggandet av huset bero, tills milan rives. Då, under själva infatningen av kolen, påbygger man varv efter varv, så länge det behöves. Innan huset slutligen täckes, bör det vara jämnstruket fullt med kol. Dess tak bör nämligen vila på kolen, för att, när vintern kommer, det ej må kunna tryckas ned av snömassorna. För takets bärighet, i sig själva ringa, är det ofta så illa sörjt, att inte en stör stöder upp det. Därför inträffar det under pågående utfatning av kolen ej sällan, att taket ger vika och störtar ned. I Fjäll i Mangskog fann för många år sedan en kolkörare en ögonblicklig död på detta sätt.

Taket består underst av stänger (i senare tid någon gång bräder) lagda än i husets längdriktning (fig. 47 och 48), än i dess tvärriktning (fig. 49). Ovanpå stängerna, läktet, lägges ett lager av granris eller näver, täckt med kolstybb. En tvärstäng under läktet (se fig. 47 och 48) utgör den enda särskilda anordningen för takets uppbärande. Någon gång täckes taket med råghalm, vilket bruk förmodligen tillhör en senare tid (fig. 49).

När milan upphört att ryka och av alla tecken att döma elden i henne slocknat, äro vi äntligen framme vid den allra sista akten av kolningsarbetet, kolens utrivande.

I milrivningen deltog förr familjens alla medlemmar, även kvinnorna och de större barnen.

Under arbetet går en man före med en spade, avskottar stybben, röjer bort granriset och bryter med spaden ut kolen, andra rävsä med långtinnade harkar kolen undan, så att de bli liggande runt botten i ett ungefär fotstjockt lager, kallat kolring¹. De utrivna kolen få på inga villkor inbäras i huset, förrän man förvissat sig om, att de alla äro riktigt slocknade. Tills dess måste de få ligga kvar på botten, och under tiden går man omkring med en vattenskopa i handen, ivrigt spejande i kolringen efter små pyrande eldhärdar (jfr fig. 54). Ofta få barnen hjälpa till med detta arbete. Skulle en sådan härd ej bliva riktigt släckt, skulle än det minsta glöd oförmärkt råka följa med in i kolhuset, vore därmed en eldsvåda, färdig att utbryta om några dagar, säkert anstiftad. Därmed vore ock måhända resultatet av så mycken möda helt tillspillogivet. Dyrköpta erfarenheter i den vägen saknas icke.

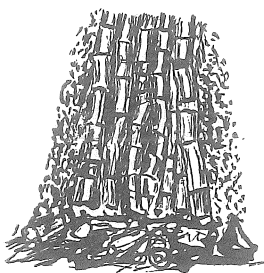

FIG. 55. »BROTT» I EN MILA,
VISANDE DE BLOTTADE
KOLENS LÅGE.

¹ külring.

Nämnda små eldhärdar bruka ej ge sig tillkänna med mindre man river och vänder i kolen. Man måste därför under sökandet efter dem gå möjligast grundligt tillväga.

Två personer frambära i en så det vatten, som skall användas för kolens släckning, ett tungt göra, om vattenstället ej ligger nära till. Emellertid beror vattenåtgången i viss mån på, om det, som man plägar säga, är mycket eller litet "varme" i kolen. Börjas rivningen medan det ännu är mycket glöd i milan kvar, så få nog ett par personer ett nästan ständigt knog med att bära vatten.

Vid full arbetsstyrka kan milans rivning bedrivas såsom här sagts. Är "folkhjälpen" mycket begränsad — härpå lämnar fig. 52 ett exempel — går arbetet visserligen långsamt, men kolen i ringen få då bättre tid att slockna, så att vattenförbrukningen blir mindre.

Så fortsättes rivningen ring efter ring, så länge något av milan finnes kvar. I "brottet", det ställe där utbrytning för tillfället äger rum, kan man, då allt är som sig bör, se hur de till kol förbrända kolvedskubbarna fortfarande stå packade sida vid sida (fig. 55). Ingenting är fränt och fördärvat, kolen "står som ljus", som man säger, hårda och klingande. Men har milan på något ställe gått dåligt, ter det sig icke så. Där spåras ej vidare vedens ursprungliga läge, utan allt är en röra av boss och lösa småkol.

Efter utbrytningen rinner stybben över brottet, som blir osynligt, och milan återtar på stället sitt förra utseende, ehuru något förminskad.

Först i senare år har man börjat tillämpa den på andra trakter länge använda metoden att släcka hela milorna, som de stå, i stället för att släcka de utrivna kolen. I kullen slår man då ett par såar vatten, sedan övergjuter man milorna med en blöt röra av stybb och vatten, varigenom de om några dagar av sig själva slockna. Även bara stybb kan för ändamålet användas.

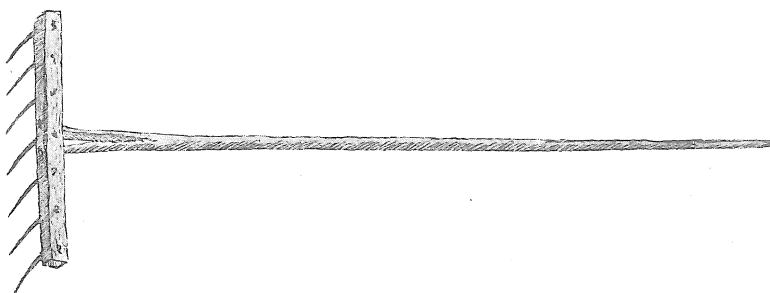

FIG. 56. KOLHARK AV TRÄ MED JÄRNTINNAR.

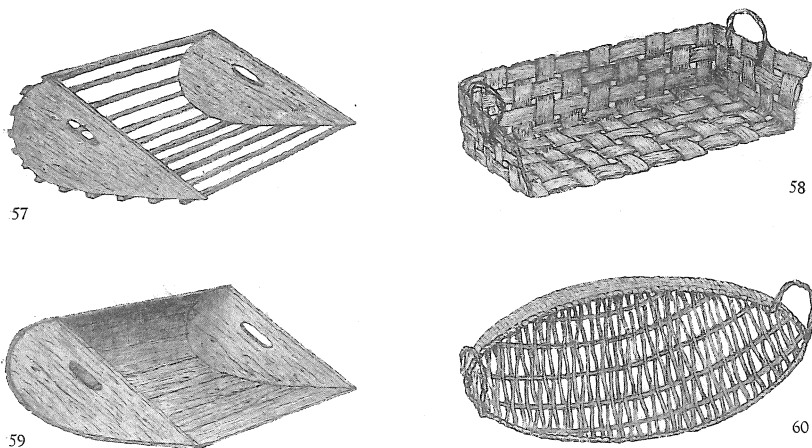

FIG. 57—60. KOLFAT.

Till det att kolen nu skola infatas i huset har man iordningställt en landgång av stänger eller bräder, ledande från botten upp på kolhusets låga bakvägg.

Kolen harkas (rävsas) i stora säll, vilka kunna vara av olika typer, somliga hopfogade av käppar och bräder¹, somliga flätade av spingstickor², somliga av klyvningar³ (fig. 57—60). När ett säll fyllts, fattar man det i handtagen (fig. 53), bär det framför sig upp efter den nämnda landgången och stjärper dess innehåll ned i kolhuset. Omsider, då så mycket infatats att man för varje urstjälkning måste vandra ut på kolkögen i huset, utlägger man ovanpå denna en och annan stång eller bräda att stiga på för att slippa trampa i kolen. (Jfr fig. 54).

Under heta sommandagar pressar milrivningen kroppen gruvligt hårt, eljes kan den vara bra nog. Man slipper åtminstone frysa så länge man är sysselsatt med detta arbete. Förskräckliga se människorna ut efteråt, svettiga äro de, svarta som negrer, sotiga i synen till oigenkännlighet.

Så snart milan är "isärriven"⁴, kunna kvinnorna bege sig hem till sina sysslor. Men karlarna få lov att stanna kvar, ty för dem återstå ännu många efterarbeten.

I vanliga fall kolas ej all veden i milan fullständigt. En del okolade träknubbar, s. k. *branner*, bruka bli kvar, och vid rivningen sor-

¹ käppsäll; eller enbart av bräder: bräsäll.

² stecksäll.

³ sprötsäll.

⁴ iserreva.

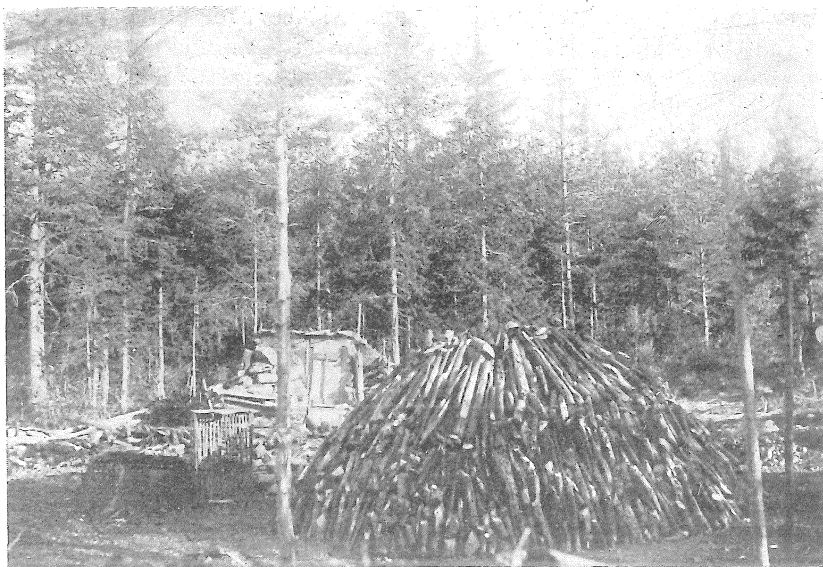

FIG. 61. »FANTE», HOPRÄTTAD AV BRÄNDER. MANGSKOG.

Till vänster två kolfat, det ena av springstickor, det andra av käppar och bräder. I bakgrunden en halvtakkoja. (jfr fig. 44—45.)

terås dessa ifrån och kastas åt sidan. Efteråt gör man av dem en liten särskild mila, kallad *fante*. Fig. 61 visar en nyrättad sådan. Virket i den är, som synes, mycket kort, därför rest varv på varv. Tvärs genom fanten, vid marken, brukar somliga bygga en trumma, s. k. *varmgang*, av bränder lutade snett mot varandra.

Fanten risas och stybbas på det vanliga sättet. Under stybbningen plägar man ha en bytta stående på kullen. När denna drages upp försiktigt, lämnar den efter sig i stybben en fördjupning, som kan användas till tändhål. Däri läggas torra spånor till tändved. Somliga brukar tända fanten på så sätt, att de i den nämnda varmgången med tillhjälp av en stång inskjuta ett brinnande stickbloss.

I sitt färdiga skick liknar fanten milan, ehuru han i regel är mycket mindre än denna. Hans namn förefaller oss en smula egenomligt. Tyder det männe på att han icke är någon fridens ängel? Nog av, att fanten kan bråka och slå sig ilsknare än någon mila, det har varje gammal kolare erfarenhet av. En fante av medelstorlek brukar vara "utröken"¹ inom ett eller två dygn.

Någon gång kan det inträffa, att milans brandmängd t. o. m. över-

¹ utruken, slutkolad.

stiger kolmängden, ett missförhållande, som söker sin grund däri, att ved och botten varit sura, att man pressat milans gång för hårt eller med ej tillräcklig skicklighet handhaft lufttillförselns reglerande. Några bränder bland kolen räknas däremot som ett gott märke. Äro de mycket fåtaliga gör man ingen fante, utan använder dem till utfyllnad i nästa mila. Bränder användas även till bränsle i kojugnen, och en del brukar man ta hem och spänta sönder till nörvad i spisen.

Rivningen av nämnda eftermila¹ utföra männen på egen hand utan fruntimmershjälp.

Innan fanten tändes, bruka en del kolare försiktigtvis lägga tak på kollhuset, för att inga gnistor må sprida sig till detta och anstifta eldsvåda. För fantkolen bygger man i sådant fall ett särskilt litet hus antingen vid sidan av det större såsom i fig. 50, eller på något avstånd därifrån, fig. 51.

Någon gång kan det bli så mycket bränder ur fanten, att de räcka till en liten tredjemila, kallad *puke* eller *stackre*.

Somliga ha försökt att lista sig från de nämnda besvärliga efterkolningarna för att i stället blanda bränderna i kolen i förhoppning att bedrägeriet ej skulle upptäckas vid leveransen. En och annan gång har knepet nog lyckats, ty det har sig icke alltid lätt för koleremottagaren att vid urstjälpningen av kolryssen skilja mellan äkta och falsk vara av så påfallande yttre likhet.

Bränderna hava ringa kolvärde. Likväl bruka de ej av mottagaren refuseras, när de förekomma inblandade i kolen i sparsam mängd. Mera påtagliga försök till fusk hava emellertid misslyckats så mången gång, att man lärt att ta sig i akt och hållre avstå från den osäkra förtjänsten än utsätter sig för risken att få avdrag eller kanske bli tvungen att forsla lasset tillbaka hem.

Det hände en gång vid Reinholdsfors bruk i Mangskog, att en kolkörare, vilkens svek upptäckts, blev av de rasande smederna så bombarderad med bränder, att han ej kunde köra kol på lång tid efteråt.

Den normala kolavkastningen av en mila om 10 käpp (långved) anses vara 10 stigar och av en fjortonkärpsmila 20 stigar, allt beräknat efter helstig (= 24 tunnor = 40 hektoliter). Proportionsvis beräknas ej fullt så stor avkastning av stora milor som av små. Men de små draga dyrare kolningsomkostnader i förhållande till kolmängden.

Uti gynnsamma fall kan avkastningen bli något större än som

¹ Fantrivinga.

FIG. 62. UNDERREDE TILL LIGGMILA. EFTERBILDNING. BOGEN.

nämnt, liksom det ofta händer att den blir mindre. Många i det föregående berörda vidriga omständigheter kunna samverka på sådant sätt, att kolningen slår fel och att lönen för så mycket arbete blir ringa eller till och med ingen.

Till ovanstående må fogas en kort beskrivning på den s. k. *lägg-* eller *liggmilan*. Denna är numera i västra Värmland mycket sällsynt och torde av de flesta nu levande vara känd blott till namnet. Inom de avlägsna skogstrakterna finnes väl en och annan äldre, som varit med om att kola och ännu kolar sådana milor, men i stort sett tillhör typen en förgången tid.

De uppgifter om liggmilor, som jag från ett par håll (norra Gunnarskog med Bogen samt Finnskoga) inhämtat och här framlägger, överensstämmer i allt väsentligt med varandra. Jämför man dessa uppgifter åter med äldre, tryckta beskrivningar på liggmilor, kan man ej undgå att lägga märke till en del högst väsentliga skilligheter. Det synes ställt utom allt tvivel, att vi i föreliggande fall ha att göra med en mycket primitiv form.

Med några fotografier har jag sökt åskådliggöra, hur en liggmila tillkommer och ser ut. För fotograferingen har jag begagnat mig av en efterbildning eller modell ställd i fria naturen.

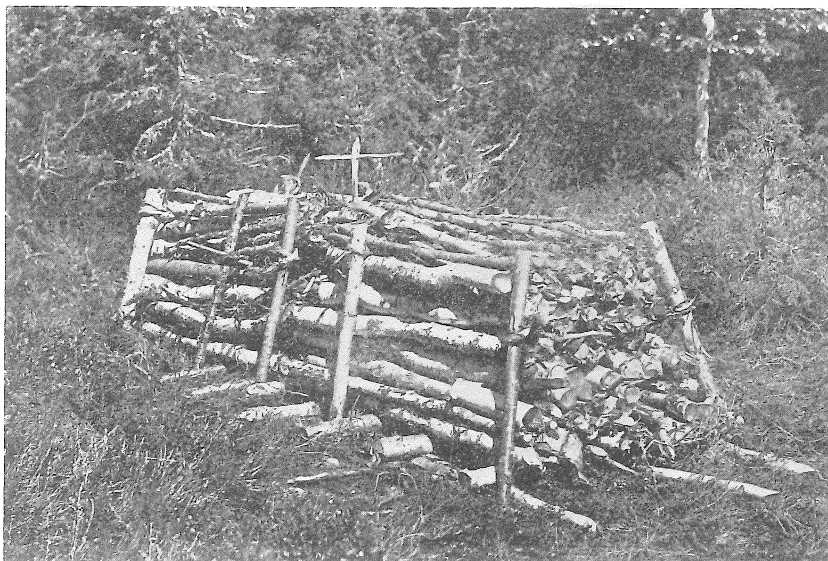

FIG. 63. LIGGMILA FÄRDIGLAGD. I MITTEN ETT »TÄNDKORS».

Fig. 62 visar det första uppkastet, en trästomme, avsedd till underlag och inhägnad för kolveden. Underst på marken ses parallelt med varandra lagda stänger, *dragregler* kallade. Över dem ligga på tvären med korta mellanrum ett antal kavlar, vilka tillsammans bilda ett långsträckt, gistat golv. Detta omhägnas av några i marken nedslagna stakar, till antalet tio, fem på var långsida. Stakarna luta inåt och äro parvis hopbundna med vridna björkvidjor till stöd mot den inlagda vedens pressning. Anmärkas bör, att vidjorna ej behöva påsättas förrän en hop ved inlagts.

Fig. 63 visar inhägnaden fylld med kolved, fördelad på tvenne travar lagda i längd med varandra. Än göres blott en enkel trave, än till och med tre, beroende på vedtillgången. Veden lägges så, att milans ändar få samma sluttning som långsidorna, detta för att jorden eller stybben skall förmås att ligga still. Stundom göras liggmilorna stora och så höga, att man på dem måste använda sidobröt såsom på rättmilorna. I mitten, där de båda travarna mötas, se vi å bilden ett litet kors av stickor, enligt bruket uppsatt för att markera den punkt, där milan skall tändas.

Liggmilan täckes med granris. Kvistarna instickas i springorna mellan kubbarna och böjas med toppen ned, så att de bli hängande.

Fig. 64 framställer milan stybbad och färdig. Tändningen är

FIG. 64. SAMMA MILA SOM I FIG. 58.
Milan, risad och stybbad, håller på att tändas.

gjord, kolaren står och ansar nöret för att få en liten brasa till stånd. När kolveden fattat eld, lägges jord över tändöppningen, dock ej så att luftdraget helt och hållet avstänges.

Vi återkomma nu till bottenstängerna, de nämnda dragreglerna. Dessa ligga i spår grävda i marken, för att de ej skola beröras av milans tryck. De böra ligga lösa och lediga, så att man kan dra ut dem och skjuta in dem efter behag. I fig. 64 se vi dem utdragna. Syftet med utdragningen är att tillföra milan den för kolningen nödiga luftväxlingen. Efter ett halvt dygn, eller så, när elden kommit i gång, skjuter man in stängerna tillbaka, men i stället sticker man då några små draghål på kullen. I fortsättningen tar man ut en stång då och en annan då efter omständigheterna. Vid foten på långsidorna göras även draghål för att leda kolningen dit. På sidornas brant upptagas inga draghål.

Klubbningen börjar vid milans centrum, där tändningen ägt rum, och fortsätter efter hand som kolningen framskrider. På sidorna klubbas ej; där trampar man till jorden med fötterna. Till klubba användes en rak stöt, liknande den vid mosning av potatis använda, ehuru mycket större.

FIG. 65. EFTERBILDNING AV MILA MED »LIGGANDE BOSTAKE». MANGSKOG.
Till vänster bostaken, till höger den färdiggrättade milan.

En liggmila är vida lättare att vårda än en resmila. Hon går, som kolaren uttrycker sig, "jämt tå sä schal", slår sig ej, flåsar bara litet grand. Under den tid hon är i verksamhet kan kolaren ledigt sköta även andra sysselsättningar.

En annan mila, åskådliggjord i fig. 65, utgör en blandform av ligg- och resmila. Ännu för ett och annat årtionde sedan såg man sådana här och där, men i närvarande stund torde typen vara så gott som försvunnen från trakten. *Hopmila* har jag någon gång hört en sådan benämnas.

"Bostaken" bildas av en trave liggande ved och är i själva verket en liggmila med kvadratisk fot. Den vilar (som synes till vänster på fotografien) på ett underlag av tre tvärträn, avsett att bära upp virket från marken. Dessa trän äro således inga dragregler. Bostakens form är uppåt avsmalnande. Stakarna, som stödja den, luta samman och vedens längd avtager uppåt. Med starka vidjor brukar man även i detta fall sammanbinda störarna, för att de ej skola ge efter för den inlagda vedens tryck.

När denna fyrkantiga liggbostake är färdig, reses omkring densamma smått virke, toppar och dylikt, tills den fått en kretsrund form. Sedan rättar man omkring det hela det grova virket på samma sätt som i en vanlig resmila. Visar milan tecken till att bli för "lat", platt, vändes virkets rotände upp tills den rätta lutningen återställts. I dylika milor användes i stor utsträckning kluven ved.

Över bostaken, i mitten av rättningen, uppstår ett tomrum, som

FIG. 66. PÅ VÄG TILL KOLFATNINGEN. RYSS AV SPINSTICKOR. NORRA VARML.

fylles med lämpligt avfall. Utsidan eller omkretsen avjämnas med toppar och smala trän.

"Hopmilan" barras och stybbas som en resmila. Den tändes på kullen, vanligen i kanten av nyss nämnda tomrum.

När allt är färdigt, milan riven och dess innehåll under tak, återstår ännu ett arbete, *kolens utkörande*, som jag kanske borde något dröja vid, innan jag slutar.

Det är, skulle man kunna säga, först med utkörningen, som de egentliga orättvisorna börja. En, som har att forsla sina kolstigar tre, fyra, ja kanske fem mil, får för dem naturligtvis icke ett öre mer än en, som har leveransstället alldeles inpå husknuten.

Bor man två och en halv mil från stationen — exemplet valt på grund av personligt känt förhållande — ställer det sig så, att man näppeligen står ut med att göra mer än fyra vändor i veckan, exempelvis två i följd de första dagarna, sedan blott en varannan dag. Vid varannandagskörning brukar man ofta fata kolen samt ställa foran i ordning på mellandagen. Eljes verkställes fatningen vanligen omedelbart efter återkomsten från resan, för att allt må vara i ordning till nästa morgon, då man skall ut igen. Har vägen nämnda längd, måste man vara tidigt uppe, kl. 2 eller 3, om man vill hinna hem något före mörkrets inbrott, vid längre väg ännu tidigare. Kol-körarna ha för övrigt även de sina olika vanor. Somliga bland dem

FIG. 67. KOLKÖRNING. RYSS AV KLUVNA ENSTAMMAR. MANGSKOG.

brådska väl icke mer än nödvändigt är, andra åter sträva efter att vara uppe tidigast möjligt i otta för att hinna hem före de andra.

Jag talade nyss om en femila kolväg. Som exempel kan nämnas, att man, efter brukens nedläggande, brukade forsla kol från Gräsmarks nordligaste finnskog till Arvika, vilket utgör drygt fem mil. Att dylika resor ej kunde fullbordas på en dag, säger sig självt.

I många fall blir kolkörningen följaktligen ett mödosamt arbete för både folk och dragare. Ofta försvåras den av snöstormar, av köld eller töväder. Hur mångt dagsverke får bonden under snörika vint-rar ej sätta till bara för att hålla sin vägled öppen till det i skogarnas djup belägna kolhuset! Från detta till den stora stråkvägen är terrängen vanligtvis mycket oländig och svårframkomlig. För att kunna styra det åbakiga lasset måste körkarlen där vanligen pulsa i snömassorna vid sidan om vägen.

Ej sällan händer det att kolyssen stjärper i drivorna eller på de snedheter i vägen, som bildats genom nötning, svallis m. m. Sotbäddar och spillkol i snön vid kanten av färdvägarna vittna nog-samt därom. Inträffar ett dylikt missöde i mörkret och natten, vilket är det vanligaste, kan körkarlen bli nog så illa ute. Naturligtvis är han ej vid tillfället utrustad med nödig fatdoning att hämta upp kolen med, ty man för ej gärna säll och hark med sig under resorna med tanke på dylika äventyr. Har olyckan skett, är för honom alltså intet annat att göra än att springa till närmaste gård för att låna redskap, vilket ibland kan vara lättare sagt än gjort i obygderna.

FIG. 68. KOLKÖRNING MED VAGN PÅ BARMARK. MANGSKOG.

Vid uppfatningen av de urstjälpta kolen går naturligtvis alltid en del till spillo.

Av skilda orsaker gives det för en kolkörare mindre ofta tillfälle att få åka. Väl kan han då och då slänga sig upp på framhörnet av ryssen (jfr fig. 68). Men är föret tungt eller lutar vägen mot, har han att traska och gå för att skona dragaren. Råder stark köld, har han också att traska för att hålla sin kropp varm.

En anmärkningsvärd förmåga att uthärda köldgraderna lägga kolkörarna dock i allmänhet i dagen. I 30 graders köld kan man få se dem färdas utan päls och överrock och utan annat på fötterna än vanliga läderskor. Förr använde de nog fårskinnspälsar, men sådana plagg tillverkas ej numera. Innanför västen bära de väl oftast en tjock ylletröja, men även med denna förefaller beklädnaden långt ifrån tillräckligt skyddande. Hur varmt i jämförelse härmed kläder sig ej norrlänningen, när han är ute på sina resor.

Massäcken består av torrskaffning, dessutom av mjölk, som förvaras i en butelj. Ej sällan händer, att buteljen springer sönder till följd av kölden. Sedan termosflaskor kommit i bruk, har förhållandet i sådant avseende ju blivit bättre, ty i dem hindras åtminstone det våta som medföres, mjölken eller kaffet, att frysa till is. Kolkörarna ha sina bestämda rastställen, där de ta in och öppna sina massäckar, där dessutom hästarna få pusta ut. Där brukade man förr även få köpa kaffe. Maten förvaras under resan vanligen i en skinnväska, kastad (jämte hösäcken) ovanpå ryssen.

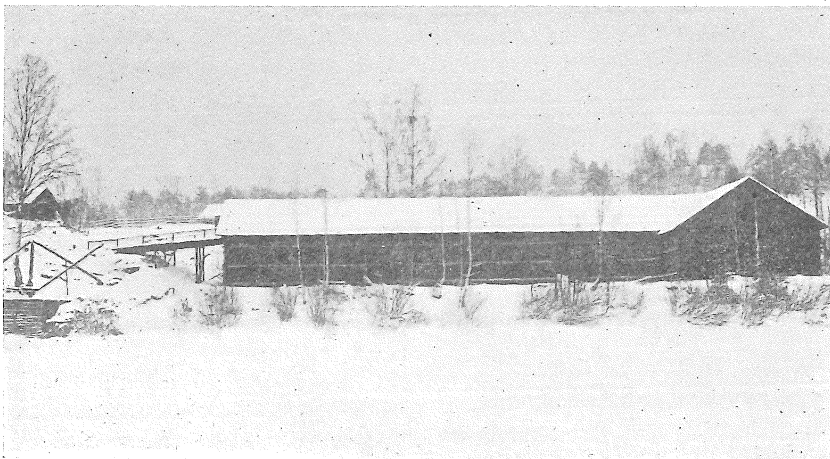

FIG. 69. HUS FÖR AVLEVERERING AV KOL. DALBY.

När ryssen skall fatas, köres den fram till kolhuset och placeras där, så att den blir stående långsides med dörröppningen. Ifatningen av kolen sker med hark och säll. Runt övre kanten av skrin-
dan brukar man forma liksom en krans av långa kol till att för-
hindra att rågan hoppar av under vägen, jfr fig. 67. Ovanpå lägger
man, för syns skull, de största och vackraste kolen. Under längre
transport blir emellertid, till följd av skakningen, ej mycket av den
granna rågan kvar.

Försök till undermålig fatning förekommo stundom förr i tiden,
om man får tro berättelserna. Som man förstår, kunde ej alla ryssar
hinna mätas vid urstjälpningen, varför i många fall kolmängden
värderades efter ögonmått eller efter säljarnas uppgifter. Misstänkte
mottagaren lurendrejeri, blev det mätning av, därtill straffavdrag,
om brist upptäcktes.

Mottagarna kunde vara olika nogräknade, en fråga som intresse-
rade säljarna och som bland dem ofta diskuterades. Gärna sålde
var och en sina kol till en, som ej var för "sträng på måle", som
det hette. Emellertid voro uppköparna naturligtvis angelägna att
värva och behålla så många leverantörer som möjligt. Det var an-
ledningen, att de mången gång hellre sågo genom fingrarna med de
små fuskförsöken än de gjorde sak av dem. Bland bönderna åter
cirkulerade många historier om mottagarnas falska mätning, något
som visar, att misstron var fullt ömsesidig.

De kolskrindor, som man förr i tiden använde, voro flätade av

tunna spingstickor. Dessa, mindre än de nuvarande skrindorna, och av mera rak form, rymde endast från 12 till 18 tunnor. I slutet av 1870-talet var i Jösse härad och Fryksdalen ännu blott en och annan sådan i bruk. I nordligaste Värmland (liksom även åt andra håll) finna vi dem i bruk senare. Fig. 66 visar en stickryss, mycket liten, men av mera svängd form än de gamla västvärmländska stickryssarna.

Vid nämnda tid hade sprötskrindor, flätade av kluvna enstammar över en varp av enkäppar, börjat komma till användning. Dessa, betydligt starkare än de av stickor, gjordes småningom större tills de rymde hela stigen, 24 tunnor. Snart erhöll sprötskrindan en mera "utlagd" och elegant form, gjordes högre och bredare på mitten, lägre fram och bak, varigenom sidobrandarna kommo att stå som bågar¹. Fig. 67, 68.

Förr användes under skrindan en enkel slip med två långa medar. På 1880-talet utbyttes slipen mot "getdoning", bestående av två kortare, efter varandra gående slädar, förbundna med kedjor. Härigenom blev ryssen smidigare i sin gång, lättare både att draga och styra.

Sedan numera fyrhjuliga arbetsvagnar kommit i bruk, kör man kol även under andra årstider än vintern. Fig. 68. Det fordras emellertid i så fall, att det finnes fast mark och bruten väg ända fram till kolhuset.

¹ Den vanliga benämningen på själva skrindan, d. v. s. den övre, rörliga del av fordonet, vari kolen rymmas, är kûl-skömmе eller ryss-skömmе, förk. skömmе. Till att särskilt ange vad slags material skrindan är flätad av har man till hands benämningarna steckskömmе och sprötskömmе. — Ryss (resp. kûl-ryss, steckryss, sprötryss) har vidsträcktare betydelse, betecknar merendels hela fordonet, släden inbegripen. Stundom benämnas ryssarna efter det tunnantal de rymma: attantönninger, tjugetönninger, tjugefiretönninger.

R E G I S T E R

Al som kolvirke.....	11	Fläsk.....	39
Arbeten vid milan.....	37	Fot.....	14
Arm	35 f.	Frögran som kolvirke	10
Artonkäppsmila, attankäppsmile ...	14	Fråthål, frätning	36 f.
Attantönning	57	Getdoning	57
Avdrag vid kolkörning.....	48, 56	Granris som täckmaterial 15 f., 22, 27, 50	
Ave	9	Gryta	32
Avfall, använt som kolvirke	12	Gångbana på milan	37
Barkrand på kolvirke	13	» i kolhuset	46
Bar(r)kniv	15	Halmsäck som huvudgård	20
Barrning, baring, av milan... 15 f., 50		Halvtakkojor	24 f.
Bar(r)tag	15	Hark	38, 44
Bedrägeri vid kolleverans.....	48, 56	Hopkörning av kolved.....	13
Björk som kolvirke	11	Hopmila	52
Bohag, inventarier i kolkojan	32	Hoprättare	13
Bonker (travar)	10	Hoprättning av milan	13 f., 52
Bostake (el. bustake).....	13, 52	Hugglön	7, 8
Bresk, brits	29 f.	Husbehovsmilor	13
Brott (i milan)	45	Huvudgård i kolkojan.....	5, 20
Brä(d)såll.....	46	Hygien vid milan	38
Bränder, branner.....	35, 46, 47 f.	Hyllbräde.....	32
Bytta, använd vid fantens stybbning	47	Jordkolning	34, 35
Bädd i kolkojan.....	20	Järnbruk	5, 54
Bänkvälling	38	Kalkkälla	9
Draghål på liggmilan.....	33, 35, 51	Kakor, ojästa (askedoler).....	39
Dragregler	50 f.	Klubba, klubbning.....	36, 51
Dragöppning, se Römning		Knyte med matvaror.....	32
Etikett vid milan	38	Kojbock	24
Fante	47 f.	Kojdörr	29
Fanthus	48	Kolarhistorier	34, 42
Fatdoning	46, 54, 56	Kolavkastning.....	48
Fatning av kol.....	53, 56	Kolbotten	9 f.
Fisk	39	Kolfat, kolsåll.....	46
Fjortonkäppsmila, fjortankäppsmile		Kolhus	42 f., 48
14, 48		Kolhusbrand	44

Kolkojor	19 f.	Olyckor vid kolning	36
Kolkrans	56	« vid kolfatning	44
Kolkörare, deras vanor och be- klädnad; kolkörning	53 f.	Otta vid kolkörning	53
Kolmängd, förutsägelse härom	37	Poesi vid milan	40
Kolning	33 f.	Puke	48
Kolningens hälsovådlighet	41	Päppo	39
Kolring, kûlring	44	Rebb (ribb)	19
Kolryssar, kûlrysser, kolskrindor 53 f., 56 f.		Res, se Kolvedsres	
Kolstybb, kûlstöbbe	10	Resmila	13 f.
Kolvedshuggning, kûlvöshogging	7 f.	Risbörda (barbûrle)	16
Kolvedens uppläggning	7 f.	Risning, se Barnning	
Kolvedskubbar, kûlvöskûbber	7	Rivning, utrivning av milan, se Mil- rivning	
Kolvedskörning, kûlvösköring, se Hopkörning av kolved		Röner, fyllnadsträn i kojväggar	28
Kolvedsres, kûlvösres	7 f.	Rottjockt virke	14
Kolväg	54, 57	Ryss-skömme (kûlskömme, kûlryss- skömme	57
Kraftmätning vid milan	17	Rättmila, se Resmila	
Kulle, kôll; kôlling	15	Rättmärke, rättmartje	13
Kåpe (skorpa) på kolbotten	10	Rättning, se Hoprättning	
Käpp, käppmått	14	Rättre, se Hoprättare	
Käppsåll	46	Römning	33, 35
Landgång till kolhuset	46	Röstkojor	24
Liggbresk, se Bresk		Sidobröt (sibröt, siblock) på resmila 17 f. » » » på liggmila 50 » » » på kolkoja 24 f.	
Liggmila, läggmila	49 f.	Sill	39
Ljung som täckningsmaterial	17	Skinnfäll	22
Långres	10	Skjuta kass	37
Långved, långvö	14, 15 (not), 48	Skömme, se Rysskömme	
Mal (mätkäpp)	7	Slåing, slagning (schlåing)	34
Massäck, neste, vid milan	37	» av liggmila	52
» » vid kolkörning	55	Släckning av kol	44 f.
Maiflagning vid milan, maträtter ...	38	» av milor	45
Milan skär	36	Slädar, anv. vid kolvedskörning	10
Milbrand	35, 42	Småvirke	14
Mile, se Fjortonkäppsmila	14	Snestötter	13
Milgröt	38	Sommarkojor, sammerkojer	24
Milkläder	32, 38	Sotved, sotvö, som kolvirke	13
Milneste, se Massäck		Spingstickor	37, 57
Milrivning	44 f., 48	Sprötryss, sprötryss	57
Milrök	35, 37	Sprötsåll, sprötsåll	46
Milskjorta	38	Stack(a)re, se Puke	
Miltrappa	19	Stakar, stöd för liggmila o. hopmila 50, 52	
Mossa som täckningsmaterial	17	Steckbloss, stickbloss, anv. vid fan- tens tändning	47
Mätkäpp, se Mal			
Näversäck	32		

Steckryss, stickryss.....	57	Toppved, se Småvirke	
Stecksåll, sticksåll	46	Torkning av kolved	9 f.
Steg (stig), stegryss	48, 57	Treannerdräger, treannerstaksläer, se Slädar	
Stekpanna	32	Tvåalnarsres, tvåarnersres	7
Stenhall i kojugnsmuren.....	28	Tändning av milor.....	33, 50 f.
Stybb, stöbbe, stöbbring	10	Tändtrumma.....	33 (not)
Stybbhyllor, se Sidobröt		Ugn i kolkojor	28 f.
Stybbning av resmila	17 f.	Uppstickning, oppstecking av milan	35
» av fante	47	Utkörning av kol, se Kolkörning	
» av liggmila	50	Utskottning av kolbotten.....	10
Stör, anv. för milans uppstickning	35	Vagn, anv. vid kolvedskörning	10
Stöt, se Arm		» » vid kolkörning	57
Svettning (milan svetts).....	34	Vakt vid milan	34, 37, 41, 51
Syra i kolbotten.....	9	Varmgang	47
Sågspån som täckningsmaterial.....	19	Vattenbärning.....	45
Tak på kolhus.....	44, 48	Vidjor	37, 50
Tall som kolvirke	10	Vindfäll som kolvirke	12
Tallris som täckningsmaterial.....	17	Vitgran som kolvirke	12
Tiokäppsmila, se Långved		Vridning av milan	14
Titthål i kolkojor	19 f., 28	Vältning av kolyssar	54
Tjugefiredönning, tjugetönning	57	Värmlandsmila	9 (not)
Tomtar vid milan.....	41 f.		
Toppkojor	22 f.		

